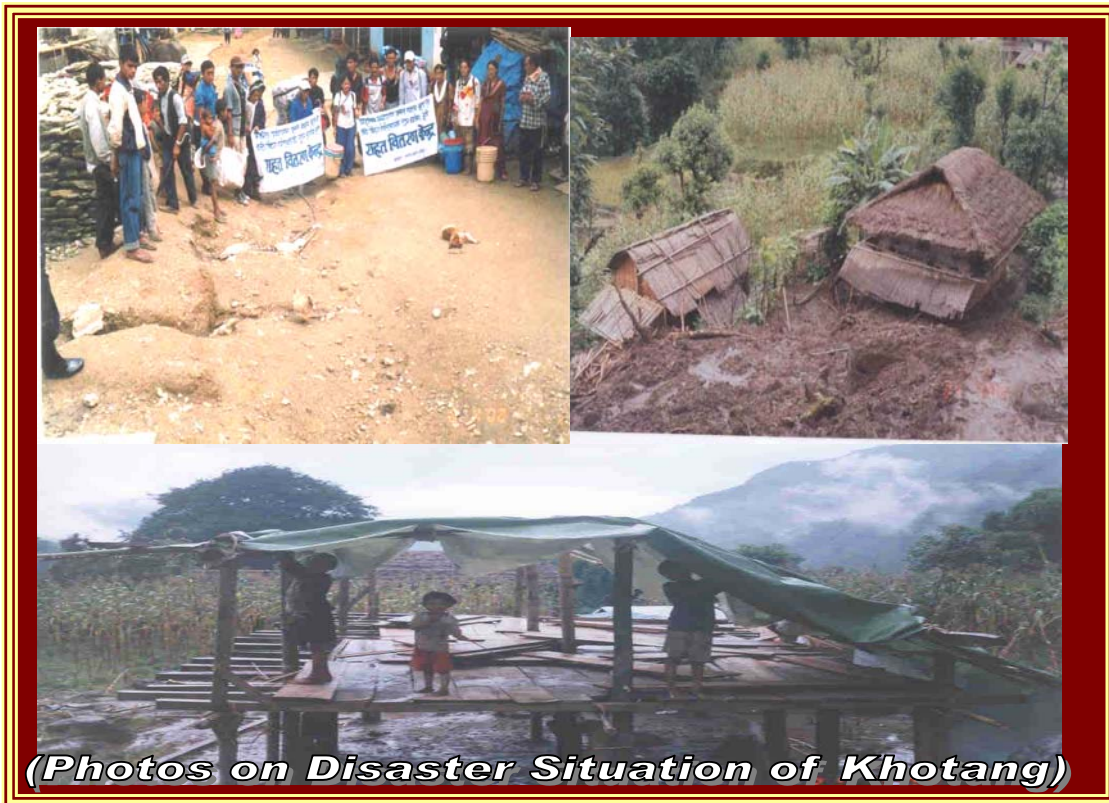

act:onaid
nepal

blj k\$fk kg/fj nf\$gM
cj :yf cWbog @)% (

(Analysis of Disaster Management with reference to 2002 Flood and Landslides in Nepal)

एक्सनएड नेपाल
डिसेम्बर २००२
काठमाण्डौ

एक्सनएड नेपाल, जीविकोपार्जन तथा आर्थिक विभाग (आकस्मिक तथा दैवि प्रकोप व्यवस्थापन) को सहयोगमा तयार गरिएको यस अध्ययनमा व्यक्त विचारहरु अध्ययनका क्रममा जुटाईएका हुन र अध्ययनमा प्रस्तुत विश्लेषण अध्ययनकर्ताहरु स्वयंको हो जसले एक्सनएड नेपालको आधिकारिक अभिव्यक्तिको पुष्टि गर्नु आवश्यक छैन ।

→ एक्सनएड नेपाल

कहिलेकाहीं गाउँमा आँधी-बेहरी आउँछ ।

नदी-नाला बढेर गाउँमा बाढी आउँछ ।

तर यो प्रकृतिको नियम हो ।

आँधीबेहरीपछि सूर्य चम्किन्छ र प्रकृतिको सौन्दर्य फर्किन्छ ।

तर कहिलेकाहीं मानिसहरू एकआपसमा भगडा गर्छन्

अनि गाउँ र प्रकृतिलाई नाश गर्छन् ।

यस्तो बेलामा जहिले पनि बालबालिका, बूढाबूढी र

निर्दोष गाउँलेहरूले नै कष्ट पाउँछन् ।

बालबालिकाको चित्रमूलक किताब “ द हार्ट अफ एसिया” मा जापानी कवि शोमेई यो

भूमिका :

बाढीपहिरो र त्यसबाट जनधनको क्षति नेपालीको नियमित नियति बन्न पुगेको छ। यस वर्ष पनि बाढीपहिरोबाट चार सय बढीको अकालमै मृत्यु भयो। बाढीपहिरोबाट अरबौं रुपैयाँ बराबरको क्षति भएको अनुमान गरिएको छ। तर पनि क्षतिबारे वास्तविक अध्ययन अभै भएको छैन। यस वर्षको बाढी-पहिरोको चपेटामा पूर्वाञ्चलको खोटाङदेखि पश्चिमाञ्चल र मध्यमाञ्चलका विभिन्न जिल्लाहरू नराम्ररी प्रभावित भए। बाढीपहिरोबाट विगत एक दशकको तुलनामा यसपटक अत्यधिक क्षति भएको अनुमान गरिएको छ। बाढीपहिरोबाट सर्वसाधारण दिनप्रति दिन गरिब हुँदै गएका छन्। पिछडिएका वर्ग र समुदाय तथा गरिब निमूखा जनता सबैभन्दा बढी पीडित छन्। त्यसमा पनि महिला र बालबालिका सबैभन्दा बढी प्रभावित छन्। हजारौं परिवार घरवारविहीन भइसकेका छन्। अहिलेसम्म पनि विस्थापित परिवार र व्यक्तिहरू त्रिपाल र प्लास्टिकका छानामुनी जीवन निर्वाह गरिरहेका छन्। ती परिवारको पुनर्वासको व्यवस्था छैन। बाढीपहिरोको प्रभावकारी व्यवस्थापन अभै हुन सकेको छैन। समयमै स्वास्थ्य सेवासहितको उद्धार कार्यक्रम सञ्चालन हुनसक्दा कतिपय क्षेत्रमा महामारीसमेत फैलियो।

कमजोर भौगोलिक संरचना तथा मानवीय क्रियाकलाप प्राकृतिक प्रकोपको कारक हो। नागरिकलाई प्राकृतिक प्रकोपबाट जोगाउने प्रमुख दायित्व राज्यको हो। नेपालमा यस प्रकारको विपत्ति बर्सिनि आइपर्ने भएकाले प्राकृतिक प्रकोपको रोकथामका लागि योजनाबद्ध प्रयास गम्भीरतापूर्वक नहुनु राजनीतिक तथा प्रशासनिक संवेदनहीनताको परिचायक मानिन्छ। बाढी-पहिरो सम्भाव्य क्षेत्र पहिचान गरेर मानवीय क्षति न्यून गर्नेतर्फ कसैको ध्यान गएको छैन। प्राकृतिक प्रकोप नियमित नियति बन्न पुगेको मुलुकमा उद्धार, राहत र पुनर्स्थापनामा स्वचालित नियम र संयन्त्रको व्यवस्था नहुनु अर्को विडम्बना हो। यस्तो संयन्त्रको विकास नहुँदा पीडित पक्षले अघिल्ला वर्ष जस्तै यसपटक पनि न्यायसंगत ढंगले राहत पाएनन्। डढेलो लागेपछि दमकल खोज्ने प्रशासनिक प्रवृत्ति अनुस्वप्न बर्सिनि उद्धार राहत र पुनर्स्थापनाका कामहरूमा सरकारले हचुवा र तदर्थवादी प्रवृत्ति अपनाउने गरेको छ। नागरिकहरूको व्यक्तिगत क्षतिका प्रश्नमा मात्र होइन, सार्वजनिक सुविधा र सम्पदाहरूको संरक्षणका सन्दर्भमा पनि सरकारले यस्तै उदासिनता र अनुत्तरदायी प्रवृत्ति देखाउने गरेको छ। बाढीपहिरो व्यवस्थापनका लागि बनाइएका कानूनी व्यवस्थासमेत प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भएको देखिँदैन। सम्बन्धित सबै निकाय आ-आफ्नो जिम्मेवारीबाट पन्छिने गरेका छन्।

बर्सिनि एकै ठाउँमा पहिरो जाँदा कैयौं दिन यातायात बन्द हुने गरेको छ। पृथ्वी राजमार्गमा पर्ने कृष्णभीरको पहिरो यसको एउटा उदाहरण हो। एकैपटक राम्ररी तह लगाउने गरी बजेट विनियोजन र कार्यसम्पादन किन हुँदैन ? यो पनि रहस्य र आशंकाको विषय बनेको छ। वास्तविकता त्यस्तो होइन भने सरकारले आवधिक हिसाबले त्यस्ता गुणस्तर सुनिश्चित गर्न सक्नुपर्दछ। रकमको अभाव र प्राविधिक कठिनाइ सधैं नियमित बहाना बनाइनु हुँदैन।

प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनप्रति संवेदनशीलता देखाई योजनाबद्धरूपमा कार्य गरिनु समस्या समाधानका लागि पहिलो पाइला हो। यस्तो कार्य दीर्घकालीन हुन्छ। अहिले पनि खोटाङ र मकवानपुरलगायत अन्य

बाढीपहिरो ग्रस्त क्षेत्रको स्थलगत अध्ययन गर्ने हो भने पीडितहरूको उद्धार पुनर्स्थापनाका लागि राज्यले युद्धस्तरमा तत्काल दीर्घकालीन कार्ययोजना तर्जुमा गर्न जरुरी छ। प्राकृतिक प्रकोप पीडितहरूले मानवीय उदासिनता र उपेक्षाका कारण अर्को विपत्ति भोग्नु राज्य र प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको असफलता मानिने छ। विशेषगरी आकस्मिक स्वास्थ्य सुविधासहितको उद्धार टोली सरकारद्वारा खटाइनु आवश्यक त छँदैछ, नागरिक समाजप्रति उसको दायित्व पनि हो।

यो रिपोर्ट तयार पार्नुको खास उद्देश्य बाढीपहिरो व्यवस्थापनमा देखिएका कमी कमजोरी र प्रभावित क्षेत्र पहिल्याउनु हो। बाढीपहिरो व्यवस्थापनका क्षेत्रमा के-कस्ता कानूनी व्यवस्था छन्? ती व्यवस्था किन कार्यान्वयन भएका छैनन्? बाढीपहिरोबाट सिर्जित समस्या समाधानमा राज्यको भूमिको कस्तो छ? र कस्तो हुनुपर्छ? सरकारी, गैरसरकारी र आमनागरिकले आ-आफ्ना क्षेत्रमा के-कस्ता सुधार गर्नुपर्छ भन्ने खोजी गर्नु नै रिपोर्टको उद्देश्य हो। यो रिपोर्टले बाढीपहिरोबाट सिर्जित मुलुकको सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय समस्यालाई केलाएको छ। यसमा अनुसन्धानका खास विधिहरूको प्रयोग गरिएको छैन। पत्रकारिताको शैलीमा रिपोर्ट लेखिएको छ। रिपोर्ट तयार गर्ने क्रममा हामीलाई धेरै व्यक्तिले सहयोग, सल्लाह र सुझाव दिनु भएको छ। उहाँहरूप्रति हामी कृतज्ञ छौं। रिपोर्ट पढेर यसमा देखिएका कमीकमजोरीलाई उल्लेख गरिदिनुभएमा आगामी दिनमा सुधार गर्न मद्दत मिल्नेछ, धन्यवाद।

सुबोध गौतम
मनिष गौतम

विषयसूची

विषय	पृष्ठ
पृष्ठभूमि	१-२
वस्तुस्थिति विश्लेषण	३-९
• बाढीपहिरो नियमित आकस्मिकता	३
• बाढीपहिरो र त्यसबाट भएका क्षति	५
• ध्वस्त कृषि अर्थतन्त्र	६
• सडक नासिदै छन्	६
बाढीपहिरो व्यवस्थापन	९-१५
• उद्धार	९
• राहत	१३
• दिगो पूनर्स्थापन	१४
कार्यान्वयनमा नआएको ऐन	१५-१८
• ऐन भित्रका समिति र तिनको कार्य	१५
• कार्यान्वयनमा नआएको कार्ययोजना	१८
योजनामा दैवीप्रकोप र त्यसभित्रको बाढीपहिरो	१८-२२
• दशौं योजनामा के छ ? के छैन ?	१९
• आठौं र नवौं योजनाको प्राथमिकता	२१
बाढीपहिरो व्यवस्थापनमा स्थानिय निकाय	२२-२४
• गाविस	
• जिविस	
• नगरपालिका	
मौन स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली	२४-२५
संसद र सांसदको भूमिका	२५-२६
दैवीप्रकोप व्यवस्थापन विभाग	२६-२७
• दायित्व	
• संरचना	
• कार्य	

● प्राविधिक विभाग प्रसाशनिक मन्त्रालयमा	२८
सरोकारवाला अन्य निकाय	२८-२९
दातृ समुदायको चासो	३०-३१
बाढीपहिरो र स्वास्थ्य	३१-३३
बाढीपहिरोपछिको जिन्दगी	३३-४७
● स्थलगत अध्ययन	
● विश्लेषण	
● वास्तविक दृश्य	
बाढीपहिरोको परिभाषा	४७-४९
● पहिरोको किसिम	
● पहिरो संभावित क्षेत्रहरु	
भू-उपयोग नीति	४९-५१
जलवायु परिवर्तन र असर	५१-५३
मौसम अनुमान	५३-५५
राजनीतिक कार्यकर्ता प्राविधिक बने	५५-५६
बन्दुक चलाउने हात उद्धारमा	५६-५७
अब के गर्ने ?	५७-५९
● तत्काल चाल्नुपर्ने कदमहरु	
सन्दर्भ सामग्री	६०

पृष्ठभूमि :

दुई करोड २० लाख वर्ष पुराना हाम्रा पहाड भौगर्भिक दृष्टिकोणले अत्यन्त कम उमेरका मानिन्छन् । कमलो भौगर्भिक अवस्था, संवेदनशील हिमाली पारिस्थितिकीय प्रणाली र भीषण मनसुनी वर्षाका कारण भू-क्षय तथा बाढीपहिरोको प्रकोप वर्षेनी बढ्दो छ । वन विनाश, अनुपयुक्त भू-उपयोग, अवैज्ञानिक खेतीप्रणाली, अव्यवस्थित पशुपालन र वातावरणीय दुष्परिणामको पूर्वसोचाइबिना सञ्चालित विकास निर्माण कार्यजस्ता मानवीय क्रियाकलापले भू-क्षयको समस्यालाई अरू जटिल बनाएको छ । नेपालमा ४० प्रतिशत पहिरो मानवीय क्रियाकलापका कारण जाने गर्छ । ओखलढुंगा, काभ्रे, सिन्धुली, सुर्खेत, स्याङ्जा, मुस्ताङ, मकवानपुर, रामेछाप, तनहुँलगायतका जिल्ला बढी पहिरो जाने क्षेत्रमा पर्छन् । तर, यसपटक पनि बाढीपहिरोबाट ५२ जिल्ला कम र बढी प्रभावित छन् जसमध्ये खोटाङ, मकवानपुर, सर्लाही, महोत्तरी र चितवनमा ठूलो धनजनको क्षति भएको छ । गत नौ वर्षको तुलनामा यसपटक बाढीपहिरोबाट सबैभन्दा बढी क्षति भएको छ ।

उच्च हिमाल, हिमाल, महाभारत, चुरे र तराई गरी भू-बनोटलाई पाँच भागमा विभाजन गरिएको छ । कुल भूभागको ८३ प्रतिशत जमिन पहाडले ओगटेको छ भने १७ प्रतिशत जमिन मात्र तराईमा पर्छ । जनसंख्याको ४५ दशमलव पाँच प्रतिशत मध्य पहाड तथा चुरीयामा, ४७ दशमलव सात प्रतिशत भार तराई क्षेत्रले बोकेको छ भने सात दशमलव तीन प्रतिशत उच्च पहाडमा पर्छ । पहिरोको सबैभन्दा बढी समस्या महाभारत श्रृंखलामा छ ।

कमलो माटो र ढुंगाले बनेको महाभारतमा नै मानिसको बसोबास बढी छ । करिब छ हजारभन्दा बढी साना तथा ठूला नदीनाला र खहरे खोला पहाडी भू-भाग छिचाल्दै तराई भएर बग्छन् । नदी, खोलानाला र पहाडी भू-भाग धेरै भएका कारण वर्षेनी पहिरोबाट धेरै धनजनको क्षति हुने गरेको छ । वन, जंगल, खेतबारी, गाउँसहर भएको पहाडी भिरालो जमिन अथवा खाली जमिन चर्किएर-धस्सिएर ढुंगामाटो, स्खविरुवा आदि तल खस्ने अथवा पानीसहित बग्ने प्रक्रियालाई पहिरो भनिन्छ । यसपटक पनि अधिराज्यका विभिन्न स्थानमा यस्तै पहिरो गएको छ । यसले पहाडी क्षेत्रमा भएका खेतीयोग्य जमिन, गाउँबस्तीलाई प्रतिकूल असर पारिरहेको छ । यसबाट उत्पन्न पहिरोबाट सिर्जित पानीसहितको ढुंगोमाटोले पहाड फेदीका गाउँ, खेतीयोग्य जमिन र तराईका गाउँबस्तीलाई बगरमा परिणत गरिदिएको छ । त्यसैगरी ठूला-ठूला नदीखोलामा पानीको सतह बढ्ने र त्यसले दिशा परिवर्तन गर्दा सडक, कुलो र गाउँबस्ती बगाइरहेको छ ।

वर्षेनी ठूलो मात्रामा खेतीयोग्य जमिन नाश हुने गरेको छ । माटोको मलिलोपन र उत्पादकत्वमा कमी भई खाद्यान्न उत्पादनमा समेत ह्रास आइरहेको छ जसले गर्दा सर्वसाधारणको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था वर्षेनी कमजोर हुँदै गएको छ ।

यसमा पनि हाम्रो जस्तो गरिब मुलुकका लागि बाढीपहिरो एउटा यस्तो अभिशाप साबित भएको छ जसबाट प्रभावित धनी परिवार वर्षेनी गरिब भइरहेका छन् । र, गरिबहरू सडकमा बाँच्न बाध्य छन् । खान, लगाउन र बस्न पाउने नैसर्गिक अधिकारबाट समेत उनीहरू दिनप्रतिदिन बन्चित हुँदै गएका छन् । राज्य सञ्चालक र उनीहरूबीचको दूरी दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको छ । अझ भन्ने हो भने गरिब, पिछडिएका जनजाति र दलित समुदाय यसबाट बढी पीडित भएको देखिन्छ । बस्नका लागि योग्य स्थानको अधिकार दिनप्रतिदिन गुमाउँदै

गएका यी समुदाय सधै बाढीपहिरोबाट बढी प्रभावित छन् । किनकि स्तरीय र सुलभ स्थानमा यिनीहरूको पहुँच एकदमै कम छ ।

विकट पहाडी भू-भाग यी समुदायको वासस्थान हुन्छ । सामाजिक तथा आर्थिक हैसियत अत्यन्त कमजोर रहेका अधिकांश समुदाय र जातिहरू मूल बस्तीबाट टाढा भिरालो जमिन वा खोला किनारमा बस्ने गरेका छन् । जोखिमपूर्ण स्थानमा बसोबास गर्ने हुनाले उनीहरू नै बाढीपहिरोको सबैभन्दा बढी शिकार बन्ने गरेका छन् । यस पटक पनि त्यस्तै भएको छ । पहाडी क्षेत्रमा सडक यातायातले भिरालो पाखा, नदी किनारा र बेंसीलाई सुविधासम्पन्न बनाइदिएका कारण पनि मानिस सडक छेउछाउ बस्ती बसाल्न पुगेका हुन् । तर, ती क्षेत्रमा बाढीपहिरो जाने सम्भावना के-कस्तो छ भन्नेबारे यी समुदायलाई कुनै जानकारी हुँदैन । खतरापूर्ण क्षेत्र हो भन्ने कुरा थाहा नभए पनि आर्थिक लाभ वा अन्य बाध्यताले गर्दा सयौं परिवार ती स्थानमा हुने जोखिमलाई कम आँकलन गर्छन् ।

पहाडी क्षेत्रका राजमार्गका छेउछाउमा स-साना व्यवसाय गरी जीविका चलाउन यी समुदाय बाध्य छन् । नदी किनारमा पनि यिनीहरूकै बसोबास बढी छ । यिनीहरू नै बाढीपहिरोमा परेका छन् र मृत्यु अँगालिरहेका छन् । मृत्यु मात्र होइन, दिनप्रतिदिन आफ्नो सर्वस्व गुमाइरहेका छन् । तर, यी पहिरोका प्रकृतिबारे अभै अध्ययन भएको छैन । कस्तोको पहिरो, कसरी, किन र यसभन्दा अघि गएको थियो कि थिएन भन्ने जानकारी कसैसँग छैन । यसबारे वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने परिपाटी बसेको छैन जबकि ती अध्ययन आगामी वर्षका लागि उपयोगी हुनसक्थे ।

यसपटकको बाढीपहिरोमा पनि यस्ता थुप्रै घटना छन्, जसले मानवीय संवेदना झल्काउँछ । हामी माझ यस्ता घटना पनि छन्, जसले राज्यले खेल्नुपर्ने अभिभावकको भूमिका शून्य देखिन्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य र स्वच्छ खानेपानीजस्ता आधारभूत आवश्यकताबाट पनि यिनै समुदाय बन्चित छन् । बाढीपहिरोमा परेका यस्ता समुदायको जीवन कसरी गुञ्जिरहेको छ ? यी जनता दिनप्रतिदिन कसरी गरिब हुँदै गएका छन् ? के राहत सामग्री र दैवीप्रकोप क्षतिपूर्तिमा यिनीहरूको पहुँच छ ? के वर्षेनी आउने बाढीपहिरोबाट विस्थापित गरिब निमुखा परिवार पुनर्स्थापना भएका छन् ? भन्ने जस्ता थुप्रै प्रश्न हामी सामु छन् जसमध्ये अधिकांशका प्रश्नको जवाफ सकारात्मक छैनन् । यति मात्र होइन, यसप्रति राज्यको भूमिका कस्तो छ ? कस्तो हुनुपर्ने हो ? भन्नेबारे पनि अत्यन्त निराशाजनक परिणाम आएका छन् ।

सरकारी तथ्याङ्कअनुसार यसपटक प्रभावित ५२ जिल्लामा पहिरोबाट मर्नेको संख्या चार सय ४४ पुगेको छ । ३९ जना हराए भने एक सय आठ जना घाइते भए । ५५ हजार तीन सय ३८ परिवार प्रभावित छन् भने २९ हजार पाँच सय ५९ घर क्षति भएको छ । तीन हजार छ सय ९० गाईबस्तु मरेका छन् । मकवानपुर, खोटाङ, रामेछाप, चितवन, ताप्लेजुङ, काठमाडौं, काभ्रेपलाञ्चोक, भोजपुर, ललितपुर र धनकुटा यस्ता जिल्ला हुन् जहाँ बाढीपहिरोबाट अन्य जिल्लाको तुलनामा धनजनको क्षति अत्यधिक छ ।

यसभन्दा पहिले सन् १९९३ मा बाढीपहिरोबाट एक हजार तीन सय ३६ जनाको मृत्यु भएको थियो । त्यसअघि सन् १९८९ मा सात सय जनाको ज्यान गएको थियो । गत पाँच वर्षमा पहिरोबाट करिब एक अर्ब ५४ करोड ७० लाख २५ हजार रुपैयाँ बराबरको क्षति भएको छ । करिब एक हजार जनाको मृत्यु भएको छ भने तीन हजार ९ सय १६ हेक्टर कृषियोग्य जमिन विनास भएको छ । एक लाख ४३ हजार पाँच सय ८३ घरपरिवार प्रभावित भएका थिए । २०४२ सालयताको दैवीप्रकोपका घटनाबाट भएको क्षतिसम्बन्धी तथ्याङ्क

हेर्ने हो भने वार्षिक करिब एक हजार मानिसले अकालमा ज्यान गुमाएका छन् । यो तथ्याङ्क सबै किसिमका प्राकृतिक प्रकोपबाट लिइएको हो । गत पाँच वर्षमा बाढीपहिरोबाट मात्र करिब एक अर्ब ५४ करोड ७० लाख २५ हजार रुपैयाँ बराबरको क्षति भएको छ । एक लाख ४३ हजार पाँच सय ८३ घरपरिवार प्रभावित भएका छन् । यो हाम्रो जस्तो गरिब मुलुकका लागि एउटा अभिशाप साबित भएको छ ।

वस्तुस्थिति विश्लेषण :

बाढीपहिरो नियमित आकस्मिकता :

हाम्रो मुलुकको सन्दर्भमा बाढीपहिरो आकस्मिक तर नियमित प्रक्रिया भएको छ । यसबाट हुने क्षति न्यूनीकरणका लागि पूर्वतयारी शून्य छ । जब बाढीपहिरो आउँछ, अनि मात्र राहत संकलन हुन्छ । त्यो पनि प्रभावित परिवार वा व्यक्तिको पहुँचभन्दा धेरै टाढा छ । भौगोलिक विकटताका कारण उद्धार समयमै गर्न नसकिनु एउटा कुरा हो । तर, सुलभ ठाउँमा समेत समयमै उद्धार हुन नसकेर ज्यान गएका उदाहरणहरू पनि हामी माझ प्रसस्त छन् । उद्धार कार्यमा राज्यको सक्रियताको उदाहरण हेर्ने हो भने काठमाडौँबाट करिब पाँच/ सात किलोमिटर दक्षिण/ पश्चिमस्थित मातातीर्थ गाविस-१ मा यसैवर्ष भएको पहिरोलाई लिएर मात्र पुग्छ । उक्त पहिरोमा परेका एक व्यक्तिले समयमै उद्धार नपाएर मृत्यु अँगालेका छन् । शरीरको अधिकांश भाग माटोमा पुरिएपछि टाउको र हात हल्लाएर ‘ बचाउँ-बचाउँ’ भनी गुहार माग्दासमेत समयमै उद्धार नपाएर ती व्यक्तिको मृत्यु भएको छ ।

उद्धार कार्यमा राज्यको सक्रियता एकदमै फितलो छ । राहत वितरण कार्य पनि त्यत्तिकै कमजोर देखिन्छ । किनकि बाढीपहिरो हाम्रो जस्तो कमलो भौगर्भिक बनेट भएको मुलुकका लागि नियमित प्रक्रिया हो र त्यस्तै भएको छ । कुनै त्यस्तो वर्ष छैन बाढीपहिरो नगएको होस् र धनजनको क्षति नभएको होस् । तर, पनि सरकारका सम्बन्धित निकायले यसलाई गम्भीर रूपमा लिएका छैनन् । समयमै बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्रको पहिचान गरी ती क्षेत्रमा राहत सामग्रीको व्यवस्था गर्नुपर्ने हो । वर्षात सुरु हुनुपूर्व नै यी काम राज्यले गर्नुपर्थ्यो । विडम्बना नै भन्नुपर्छ, यसको सुरुवात अझै भएको छैन । सरकारी क्रियाकलापलाई नजिकबाट नियाल्ने हो भने ‘ जब प- यो राती, तब बूढी ताती’ भन्ने उखानटुक्का चरितार्थ हुन्छ । सरकारी निकाय मात्र होइन गैरसरकारी निकायको भूमिका पनि त्यस्तै देखिन्छ । बाढीपहिरो गएपछि मात्र राजधानीका गल्लीगल्लीमा बोरा लिएर बाढीपहिरो पीडित परिवारका लागि उनीहरू गाँस र कपास संकलनमा जुट्छन् ।

संकलित राहत सामग्री निमुखा, गरिब र पिछडिएका सर्वसाधारणको पहुँचमा छैन । यस्ता वर्गको पहुँच कम देखिन्छ । राहत वितरणमा निष्पक्षता पटककै छैन । राजनीतिक र जातीय पक्षपात त्यत्तिकै देखिन्छ । राहत वितरणका लागि गठित सरकारी तथा गैरसरकारी निकायका प्रतिनिधिहरूबाट त्यस्ता विभेद हुने गरेका उदाहरण स्थलगत अध्ययनका क्रममा भेटिएका छन् ।

बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्रमा पठाइएका राहत सामग्रीमा प्रभावित परिवार वा व्यक्तिको पहुँच छ कि छैन भनेर अध्ययन गर्ने परिपाटी बसेको छैन । यदि उनीहरू त्यसबाट बन्चित छन् भने तिनीहरू राहत सामग्री उपलब्ध गराइदिने निकायको पनि अभाव देखिएको छ । यसप्रति सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय अझै अनभिज्ञ छन् । कसैले पनि यसको जिम्मेवारी लिएको पाइँदैन । गैरसरकारी संघसंस्थाहरूले आ-आफ्नो इच्छाअनुसार सामग्री वितरण गरेका छन् । यसो गर्दा जान सजिलो र सुलभ ठाउँका प्रभावित व्यक्तिहरूले मात्र राहत

पाउने गरेका छन् । विद्यमान माओवादी द्वन्द्व का कारण गैरसरकारी संघसंस्थालाई विकट पहाडी जिल्लाहरूमा प्रवेश गर्न मुश्किल भए पनि माओवादी समूहबाट राहत वितरणमा सघाउ पु- याउनेमाथि आक्रमण भएको भेटिँदैन । तर, गैरसरकारी संस्थाले यसैलाई बहाना बनाई सुगम ठाउँमा राहत पु- याएको देखिएको छ ।

सरकारी निकायको राहत वितरण प्रक्रियामा प्राविधिक जटिलता देखिएको छ । बाढीपहिरो प्रभावित परिवार वा व्यक्तिले प्रभावित जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई राहतका लागि निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था त्यो आफैमा जटिल छ । हाम्रो जस्तो अशिक्षित समाज र त्यसैमा बाढीपहिरोमा आफन्त वा सर्वस्व गुमाएको क्षणमा निवेदन लेख्नुपर्छ भन्ने परिपाटी पक्कै व्यावहारिक हुँदैन । निवेदन लेख्नुपर्ने परिपाटीका कारण पनि राहत नपाएका उदाहरण भेटिएका छन् । यसैगरी बाढीमा सर्वश्व गुमाइसकेका सर्वसाधारणसँग राहत वितरणका क्रममा नागरिकता माग्ने परिपाटी पनि यस पटक देखिएको छ । यो पनि आ-आफैमा एउटा अव्यावहारिक पद्धति हो जसले गर्दा चितवन जगतपुरका कतिपय सर्वसाधारणले राहत पाएनन् ।

अझ विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाले त यो मात्र बुझेका छन् की ' राहत सामग्री राजधानीबाट पठाइदिएपछि पीडित परिवारले सजिलै पाउँछन् र यसमा समाजका लब्धप्रतिष्ठित र पहुँचवालाको बढी सहभागिता हुँदैन ।' तर, प्रभावित क्षेत्रमा ठीक यसको विपरीत कार्यहरू भएका छन् । राहत सामग्री संकलन गर्ने र प्रभावित क्षेत्रमा पठाउने काम मात्र संघसंस्थाको छ ।

प्रभावित जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा दैवीप्रकोप उद्धार समिति हुन्छ । उक्त समितिमा पनि ठूलाबडा र धनाढ्य व्यक्तिहरूको पहुँच तुलनात्मक रूपमा गरिबको भन्दा बढी देखिएको छ । राहत सामग्री र क्षतिपूर्तिमा पनि उनीहरूकै वर्चस्व पाइन्छ । राहतका लागि केन्द्रबाट जाने रकममा एकस्वता देखिए पनि बाढीपहिरोले पारेको विनाशको प्राथमिकतालाई वर्गीकरण गर्न नसक्नु सरकारको ठूलो कमजोरी बनेको छ । उदाहरणका लागि यस वर्षको बाढीपहिरोबाट बाग्लुङमा कुनै पनि समुदाय विस्थापित भएनन् । तर, सरकारले विस्थापितका लागि छुट्टै याएको रकम बाग्लुङमा पनि पुग्यो । ' सरकारले दिने दैवीप्रकोप राहत हामीसँग प्रसस्त छ जसको प्रयोग हुन सकेको छैन' , बाग्लुङका प्रमुख जिल्ला अधिकारी प्रेमनारायण शर्मा भन्छन् ।

बाग्लुङको नरेठाटी गाविसको ऊर्वरा जमिनलाई दर्मे खोलाले बगाउने क्रम जारी छ । भण्डै तीन किलोमिटर तटबन्ध गर्न अत्यावश्यक भइसकेको छ । तर, विस्थापितका लागि जिल्लामा गएको उक्त रकम तटबन्धमा प्रयोग गर्ने प्रावधान नभएकाले समस्या भनै बल्झिएको छ ।

बाढीपहिरो प्रभावित परिवारलाई पुनर्स्थापना गर्ने काम त अहिलेको सबैभन्दा ठूलो र जटिल समस्या हो । वर्षेनी हजारौं घरपरिवार विस्थापित भइरहेका छन् । ती परिवारहरू अहिले पनि अधिराज्यका विभिन्न स्थानमा त्रिपाल र छाप्रामुनि सुत्न बाध्य छन् । त्यो पनि बोरा ओढेर पुसको कठुड्याग्रिंदो जाडोमा । उनीहरूले पेटभरी खान पाएका छैनन् । प्रभावित क्षेत्रका कतिपय विद्यालय पहिरोले पुरिएका छन् भने कतिपय विद्यालयलाई बाढीले बगाएको वा क्षति पु- याएको उदाहरण प्रसस्त छन् । अधिकांश प्रभावित क्षेत्रका स्कूल अझ पनि सुचारूपले सञ्चालन हुन सकेका छैनन् । ती विद्यालय कतिपय त पूर्ण रूपले नष्ट भएका छन् । अधिकांशमा क्षति भएको छ । भविष्यका कर्णधार मानिने बालबालिकाको नैसर्गिक अधिकार खोसिएको छ ।

यसवर्ष पनि अधिल्ला वर्षमा जस्तै अतिवृष्टिका कारण आएको बाढीपहिरोमा सयौंको ज्यान गएको छ । हजारौं मानिस परिवार र घरबारविहीन भएका छन् । कति टुहुरा भए, कति विधवा भए । कतिपयका सपना चुरे र महाभारत पहाडमै पुरिए । कतिपयका सपना राप्ती, बाग्मतीजस्ता नदीमा आएको बाढीसँगै बगेर गए ।

हजारौं हेक्टर खेतीयोग्य जमिन बगरमा परिणत भयो । खोटाङ सुडुदेलका रणबहादुर राईले परिवारका सात सदस्य गुमाए । काठमाडौं बाडभज्याडकी मैया विडारीले व्यथा लागेकै दिन संसारबाट बिदा लिनु पर्‍यो । परिवारका सबै १३ सदस्य गुमाए मकवानपुर काँकडा गाविस देवीटारका ९ वर्षीय आकाशबहादुर प्रजाले ।

बाढी-पहिरो र त्यसबाट भएका क्षति :

बाढीपहिरोको चपेटाले पारेको जनधनको क्षति साँढे दर्दनाक र अपूरणीय रहँदै आएको छ । बाढीको पूर्वानुमान गर्ने संयन्त्रको अभाव र नदी नियन्त्रणका लागि पर्याप्त स्रोत परिचालन हुन नसक्दा बाढी-पहिरोको प्रकोप वर्षेनी बढ्दै गइरहेको छ । भरपर्दो उपकरणको अभावमा सही भविष्यवाणी हुन नसक्दा जल तथा मौसमको भविष्यवाणी गर्ने एकमात्र सरकारी निकायले पनि त्यस्तो संकेत गर्न सकिरहेको छैन जसले गर्दा यसले गर्ने क्षतिको विवरण वर्षेनी बढ्दो छ ।

एकातिर कमजोर भू-वनोट, अर्कोतिर पहाडी इलाकाबाट माटो-ढुङ्गासहित तीव्र बहावका साथ ओर्लने खोलानालाका कारण डाँडापखेरामा पर्ने तीव्र चोट नै पहिरोको प्रमुख कारण बन्दै आइरहेको छ । उत्तरबाट दक्षिणतिर क्रमशः भिरालो भू-वनोट र थुप्रै हिमनदीको बहनमार्ग भएकाले नेपाल वर्षेनीजसो बाढी-पहिरोको चपेटामा पर्दै आइरहेको छ । च्छो-रोल्पा हिमताल बाहेक नेपालमा अन्यत्र कहीं पनि बाढीको पूर्वसूचना संयन्त्र नभएकाले पीडितले अग्रिम सूचना पाउन सकिरहेका छैनन् । यसैका कारण हो खाना खाएर सुतेको सिंगो गाउँ भोलिपल्ट सबै नदीमा मिसिन्छ र गाउँलेको कुनै अत्तोपत्तो हुँदैन ।

विगत बीस वर्षको इतिहास मात्र कोट्याउने हो भने पनि बाढीपहिरोले गरेको क्षति चिन्ताजनक छ । बाढीपहिरोले पु- याएको क्षतिलाई नियाल्दा सबैभन्दा बढी सन् १९९३ मा भएको देखिन्छ । यस अवधिमा करिव साढे तेह्रसय जनाको मृत्यु भएको थियो भने डेढ सयभन्दा बढी घाइते भएका थिए । करिव १७ हजार घर क्षतिग्रस्त बनाएको त्यो वर्षको बाढी-पहिरो करिव ५६ सय हेक्टर उर्वरा जमिन बगाएको थियो । त्यसपछिको ठूलो बाढी-पहिरोको प्रकोप मानिने सन् १९८९ को घटनामा करिव ७ सय जनाको ज्यान गुमेको थियो भने करिव ६२ सय हेक्टर जमिनमा आश्रित कृषकले आफ्नो जमिन गुमाउनु परेको थियो ।

बाढी-पहिरोबाट भएको क्षति :			
वर्ष (सन्)	मर्नेको संख्या	जमिन कटान (हेक्टर)	जम्मा क्षति (करोड)
१९८३	२९३	-	२४
१९८४	३६३	१२४२	३.७
१९८५	४२०	१३५५	५.८
१९८६	३१५	१३१५	१.६
१९८७	३९१	१८८५८	२००
१९८८	३४२	-	१०८.७
१९८९	७००	-	२.९
१९९०	३०७	११३२	४.४
१९९१	९३	२८३	२.१
१९९२	७१	१३५	१.१
१९९३	१३३६	५५८४	४९०.४
१९९४	४९	३९२	५.९
१९९५	२४६	४१८६७	१४१.९
१९९६	२६२	६०६३	११८.६
१९९७	८७	६०६३	१०.४
१९९८	२७३	३२६	९६.९
१९९९	२०९	१८२	३६.५
२०००	१७३	८८८	९३.२
२००१	१९६	१९६	२५.१

साउनयताको बाढी-पहिरोमा ४४४ को मृत्यु

ध्वस्त कृषि अर्थतन्त्र :

नेपालको कृषि अर्थतन्त्रमा धानवालीको हिस्सा अधिक रहेको र यस वर्षको बाढीपहिरोबाट बढी धानवाली उत्पादन हुने क्षेत्रफल प्रभावित भएको छ। त्यसैले यस वर्षको धानवालीको उत्पादनमा सालाखाला तीन लाख मेट्रिक टनले कमी आउने संभावना छ, जुन गत वर्षको तुलनामा सात दशमलव २५ प्रतिशतले न्यून हुने देखिन्छ। समग्र कृषि उत्पादनमा धानवालीको भार बढी भएकाले यस वर्ष कुल उत्पादनमा एक दशमलव ६४ प्रतिशतले ह्रास आउनसक्ने र गार्हस्थ उत्पादन (जीडीपी) को वृद्धि दरमा शून्य दशमलव ६१ प्रतिशतले ऋणात्मक असर पर्ने सम्भावना देखिन्छ, जबकि दसौं योजनामा कृषि क्षेत्रको वार्षिक गार्हस्थ उत्पादन वृद्धि दरको लक्ष्य चार प्रतिशत तोकिएको छ।

बाढीपहिरो, नदी कटान, सुख्खा आदिबाट अधिराज्यको करिब एक लाख १७ हजार छ सय हेक्टर क्षेत्रफल जमिन क्षति भएको अनुमान गरिएको छ। यसमध्ये ६८ हजार नौ सय ३० हेक्टर जमिन बाँझो रहन गएको अनुमान गरिएको छ। त्यस्तै करिब ३० हजार दुई सय ४० डुबानमा परेको, नौ हजार एक सय छ हेक्टर बालुवाले पुरेको, सात हजार नौ सय ९२ हेक्टरमा नदी कटान भएको र अन्य कारणले एक हजार तीन सय ५३ हेक्टर खेतीयोग्य जमिनमा क्षति पुगेको अनुमान छ।

धानवाली हुने एकचालीस हजार दुई सय ५४ हेक्टर क्षेत्रफल बाढीपहिरो र नदी कटानबाट प्रभावित भएको छ। ६८ हजार नौ सय ३० हेक्टर जमिन सुख्खामा परी कुल एक लाख १० हजार एक ८४ हेक्टर धान लाग्ने क्षेत्रफल नराम्ररी प्रभावित भएको छ। त्यसैगरी मकैवाली लाग्ने चार हजार चार सय ३५ हेक्टर, तरकारीको एक हजार चार सय ८५ हेक्टर, माछापोखरी नौ सय ८५ हेक्टर र अन्य पाँच सय ३२ हेक्टर क्षेत्रफल क्षति भएको देखिन्छ।

सडक नासिँदै छन् :

वर्षेनी जाने पहिरोले राजधानी भित्रिने एक मात्र 'पृथ्वी राजमार्ग' लाई सधैं अवरोध सिर्जना गर्छ, साथै त्रिभुवन राजपथ र महेन्द्र राजमार्ग पनि अवरोध हुने गर्छन्। तसर्थ बाढीपहिरोको कारणले समग्रमा देशको आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक परिवृत्तमा एक किसिमको हलचल ल्याउने गरेको छ। बाढी र पहिरोबाट मुलुकका विभिन्न ठाउँमा क्षतिग्रस्त भएका सडकलाई पूर्ण रूपले मर्मत गरी पहिलैकै अवस्थामा ल्याउन एक वर्षको समय लाग्ने भएको छ। विशेषगरी देशको पूर्वी र मध्य क्षेत्रमा पर्ने सडकलाई बढी असर पुग्ने भएको छ।

सडक विभागमा संकलित विवरणअनुसार अविरल वर्षाबाट मिर्चैया-कटारी खण्डको १५ मिटर सडक कटानमा पर्ने भन्ने सिराहा जिल्लाअन्तर्गत महेन्द्र राजमार्गको बलान-कमला खण्ड पाँच ठाउँमा, सोही सडकको हुलाकी खण्ड दुई ठाउँमा, कदमाहा-गाईघाट खण्ड छ ठाउँमा, सिराहा-माडर खण्ड चार ठाउँमा र मिर्चैया-कटारी खण्डको चार ठाउँमा क्षति पुग्यो।

यसैगरी चितवनमा गड-यौली र पिप्लेको कडकमा चार ठाउँमा क्षतिपुग्यो भन्ने कसरास्थित भरतपुर-ठोरी सडकको राप्ती पुललाई जोड्ने भाग बाढीले बगाएको छ। यस्तै पृथ्वी राजमार्गको मुवाखोला, जोगीमारा, कृष्णभीर, डाहकी भीर र परेवा भीरमा पहिरोले सडकलाई क्षति पुग्ने भएको छ। महेन्द्रराजमार्गको हेटौँडा-लोथर खण्डमा पर्ने रजैयामा १५ मिटर, लोथरबाट ८ सय मिटर पूर्वमा करिब ४० मिटर र मकवानपुरमा

राप्ती पुललाई जोड्ने पूर्वी भागलाई बाढीले बगाएको थियो ।

इलाम बजारको शहरी सडक क्षति भएकाले रोकथामका लागि ९ लाख रुपैयाँ तथा धनुषा जिल्लाको कमला-बाँके सडकअन्तर्गत मराहाखोलाको पुल जोड्ने सडक बनाउन ३१ लाख रुपैयाँ अनुमानित प्रस्ताव विभागमा आएको जनाइएको छ । तर, त्रिभुवन राजपथ र अरनिको राजमार्गलगायत अन्य विभिन्न भागमा सडकमा भएको क्षतिको विवरण विभागमा आइपुगेको छैन । सडक विभागका अनुसार बाढीले क्षति पु-याएका सडकहरू पक्की मर्मत गर्नका लागि टेन्डर प्रक्रियाअनुसार जाँदा यस आर्थिक वर्षभरिको समय लाग्ने छ ।

साउनको पहिलो सातादेखि सुरु भएको अविरल वर्षाले विशेषगरी सर्लाही, महोत्तरी, जनकपुर, सिराहा, मकवानपुर, चितवन र धादिङ जिल्लाका सडकलाई बढी क्षति पु-याएको थियो । वर्षायाममा यातायात सुचारु रूपले सञ्चालन गर्न सडकहरू पहिले अस्थायी रूपमा मर्मत गरिए पनि अर्को पटकको वर्षासम्म पनि तिनीहरूलाई स्थायी रूपमा बनाउन नसकेका कारण सडक क्षतिग्रस्त हुने समस्या हरेक वर्ष दोहोरिने गरेको छ । विभागका अधिकारीहरू यसो हुनुमा बजेटको अभावलाई कारण देखाउँछन् ।

बाढीपहिरोका कारण बाटोघाटो नष्ट भएपछि, यसले जनजीवनमा पारेको प्रत्यक्ष प्रभावको एउटा ज्वलन्त उदाहरण मुस्ताङ बनेको छ । आयातित खाद्यान्नमै भर पर्नुपर्ने मुस्ताङ मोटर बाटोबाट बञ्चित छ । खाद्यान्न नआएपछि पसल सुकेका छन् र समस्या बढ्ने त्रासले चिन्तित बनेका छन् । मोटर यातायातको सुविधा नभएका मुस्ताङ र म्याग्दीजस्ता जिल्लामा अबरुद्ध बाटोका कारण खच्चड व्यवसायसमेत बन्द भएपछि सदरमुकामको व्यापार शून्य भएको छ । खच्चड नचल्दा बाटोभरी शून्यपन महसुस भएको छ । खच्चड र खच्चड धपाउनेलाई लक्षित गरी बनाइएका बाटाभरिका सैर्यौ पसल, बास पनि प्रभावित भएका छन् । अविरल वर्षाका कारण पर्यटक समेत नआएपछि होटल, लजसमेत शून्य भएका छन् । बाटामा फाट्ट फुट्ट ढाके डोकामा सामान बोकेर माथिबाट लगातार खस्ने ढुंगा हेर्दै बाटो पार गर्दै गरेको दृश्यले पहाडी यात्रालाई फन कठिन बनाएको छ । म्याग्दीको सिख गाविसमा पर्ने महभीरदेखि मुस्ताङको घाँससम्म २५ भन्दा बढी ठाउँमा पहिरो गएको छ । दाना गाविसमा पर्ने घट्टेकुलो खोलाले भोलुंगे पुल बगाएपछि तुइनबाट यात्रुलाई खोला तार्ने गरिएको छ । नारच्याङ गाविसमा पर्ने कोप्चेपानीमा आएको पहिरोले केन्द्रीय विद्युत्लाइनको पोल बगाएपछि विद्युत् क्षतविक्षत भएको छ ।

खच्चड संघ म्याग्दीको तथ्यांकअनुसार म्याग्दी र मुस्ताङमा गरी तीन सयभन्दा बढी लक खच्चड चल्ने गर्दछन् । ७ देखि १० वटा खच्चडको समूहलाई एक लक मानिन्छ । मुस्ताङमा मात्र दैनिक ७० लक खच्चडबाट सामान ढुवानी गराउने मुस्ताङ इन्टरप्राइजेज थासाङ ट्रेडर्स अहिले बन्द भएको छ ।

बाढीपहिरोका कारण क्षतविक्षत भएका विभिन्न खण्डका सडक पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने भएको छ । पृथ्वी राजमार्ग तथा महेन्द्र राजमार्ग र त्रिभुवन राजपथका विभिन्न खण्डका यो बाहेक राप्ती, महोत्तरी र चितवनका एक दर्जन पुल पुनः निर्माण गरिहाल्नुपर्ने सम्बद्ध निकायले जनाएको छ । तर, सडक पुनर्निर्माणमा यसपटक पर्याप्त बजेट नछुट्ट्याएकाले मर्मत गरेर काम चलाउने स्थिति रहेको सडक विभागले जनाएको छ । सरकारले चालु आवका लागि प्रस्तुत बजेटमा सडक मर्मतका लागि २८ करोड ७६ लाख रुपैयाँ छुट्ट्याएको छ । गत वर्ष बाढीपहिरो कम आउँदा ४९ करोड बजेटसमेत कम भएको थियो । यस पटकको बजेट २७ करोड अनुदान र १ करोड ७६ लाख मात्र सरकारी कोषमा निर्भर छ । बजेटकै अभावले पुल र सडक पुनर्निर्माणको

साटो पन्छाउने, माटो र बालुवा हालिएको बोराले उकासी अस्थायी टेवा दिइएको छ। गत वर्ष अपेक्षा गरिएको करिब १७ करोड अनुदान सडक विभागमा पुगेको छैन।

विभागले पहिरोले सडक र पुल प्रशस्त कटान गरेको र भत्काएको उल्लेख गर्दै सरकारसँग विशेष कोष माग गरेको छ। त्रिभुवन, महेन्द्र र पृथ्वी राजमार्ग अन्तर्गत काठमाडौं, धादिङ, चितवन, मकवानपुर, महोत्तरी खण्डका सडकमा बढी क्षति पुगेको छ। त्यस्तै ६ वटा पुल भत्किएका छन् भने त्यति नै संख्यामा पुल अस्थायी टेवाले संचालन गर्नु परेको छ। मुडलिङदेखि ३ किलोमिटर पूर्व ८० किलोमिटर भन्ने ठाउँमा सडकसहित कल्भर्ट १ सय मिटर भासिएको छ। यसैगरी डाइकोभिर १ सय ७०, फिसलिङ ४ सय, मौवाखोलामा पहिरो र त्रिशूलीको कटानले ४ सय, खरौती, कृष्णभीरमा करिब ३ सय मिटर सडक भासिएको छ र चिरा परेको छ।

बेनीघाट-चरौंदीसम्म विभिन्न ठाउँमा ५ सय मिटर र मलेखुको फुर्केखोला छेउको सडकमा करिब २ सय मिटर बाटोमा माटो पुरिएर कटान गरेको छ भने महेन्द्र राजमार्गको लोथारमा २ सय मिटर सडक पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने भएको छ। यसैगरी राजमार्ग छेउको राप्ती, डाइकोभीर, मौवा, खरौती, त्रिशूली, गोमती खोलामा ढलान गर्नुपर्ने छ। अर्कोतर्फ सडकको दायाँ-बायाँ दुर्घटना हुन नदिन राखिएको बार पनि बनाउनुपर्ने भएकाले छुट्याइएको बजेटले २५ प्रतिशत पनि काम हुन नसक्ने एक इन्जिनियरले बताए। राजमार्गको मकवानपुर खण्डको सबै ठाउँमा अवरोध हटाइसकिएको छ भने लोथारमा खसेको पहाड हटाउन विभिन्न जिल्लाबाट सामग्री ल्याइएको छ।

बीपी राजमार्गमा दश करोडभन्दा बढीको क्षति :

अविरल मनसुनी वर्षाका कारण रोशीखोलाको बाढी र ठाउँ-ठाउँमा गएको पहिरोले निर्माणाधीन बीपी राजमार्गको चौथो खण्डमा १० करोडभन्दा बढी क्षति भएको छ। माओवादीले भकन्डेबेंसीस्थित प्रहरी क्याम्पमा हमला गरी १६ प्रहरीको ज्यान लिएपछि रोकिएर हाल पुनःनिर्माण थालिएको उक्त सडकमा अर्को ठूलो अवरोध उत्पन्न भएको छ।

जापान सरकारको सहयोगमा निर्माणाधीन बनेपा-सिन्धुली-बर्दिबास सडकको धुलीखेलदेखि नेपालथोकसम्मको उक्त खण्डमध्ये सबैभन्दा बढी क्षति कटुन्जेदेखि नेपालथोकसम्म भएको छ। जापानी कम्पनी हाज्मा ताइसेले संयुक्त ठेकेदारीमा निर्माण गरिरहेको उक्त सडक खण्डमा निर्माण भइसकेको करिब ७ सय मिटर सडक पूरै भत्किएको छ भने डालाबेंसीमा रहेको हाज्मा निर्माण कम्पनीको कार्यालयसहित करोडौं मूल्यको निर्माणसामग्री रोशीखोलाको बाढीले बगायो।

निर्माण कम्पनीका अनुसार डालाबेंसीस्थित क्याम्प र निर्माणका लागि प्रयोगमा ल्याइएका कन्टेनरहरू पनि बाढीले बगायो। कन्टेनरसहित बाढीले बगाएका अन्य निर्माण सामग्रीहरूको मूल्य करिब ३ करोडभन्दा बढी पर्ने बताइएको छ। बाढीले ४ वटा हेभी कन्टेनरसहित दर्जनौं गाडी र सडक निर्माणमा प्रयोग हुने रोडा, गिटिलगायतका सामानहरू पनि बगायो। रोशीखोलामा आएको बाढीले डालाबेंसीदेखि नेपालथोकसम्म बगर विराएर बनाएको सडक पुनः बगरमा परिणत गरिदिएको छ भने उक्त बाटो हुँदै सिन्धुली र तराईका विभिन्न जिल्लासम्म आवागमन गर्ने पैदलयात्रीलाई पनि भीरको बाटो हिंड्न बाध्य बनाइएको छ। मेथिनकोट गाविसमा पर्ने डालाबेंसीदेखि नेपालथोकसम्मको सडक पुनःनिर्माणका लागि मात्र एक वर्ष जति समय लम्बिने

निर्माण कम्पनीको अनुमान छ । उता बाढीबाट जोगिएका डालाबेंसीस्थित निर्माण कम्पनीको क्याम्प र अन्य निर्माणसामग्रीहरू स्थानीयबासीद्वारा लुटिए । डालाबेंसीस्थित निर्माण कम्पनीको क्याम्पमा रहेका मजदुर तथा कर्मचारीहरू बाढीबाट जोगिन भकुण्डेबेंसीतर्फ आएकाले त्यहाँ बचेका घरायसी प्रयोगका सामान र गाडीका ब्याट्रीहरू सबै चोरिए । अधिक वर्षाका कारण आएको बाढीले निर्माणसामग्री बगाएकाले केही समयका लागि निर्माण कार्य रोकियो ।

ql; t ofql

यस वर्षको वर्षातमा खराब प्रतिकूल मौसमका कारण दुर्घटनाग्रस्त विमानको समाचारले यात्रुहरूलाई प्रभाव पारेको थियो । पोखरा नजिक साउनको पहिलो साता दुर्घटनाग्रस्त विमानको भग्नावशेष र टिठलागदो दृश्य टेलिभिजनमा देखेपछि त्रिसित लामो दूरीका धेरै यात्रुले आफ्नो यात्रा रोके । बागलुङ जाने बस त्रिशूलीमा खसेर ४५ यात्रु बेपत्ता भएपछि सडक यातायातमा समेत निकै यात्रु कम भए । बाढी र पहिरोका कारण बसयात्रा जोखिमपूर्ण हुने र हवाईजहाज चढ्नेलाई विमान दुर्घटनाले त्रिसित पारेपछि यो क्रम सुरु भएको हो ।

पोखरा नजिकै त्रिस्ती नाच्ने चौरमा सांग्रिला एयरको ट्वीनअटर विमान दुर्घटनाग्रस्त हुँदा मृत्यु हुनेहरूको शव राजधानी ल्याएको हृदयविदारक दृश्य टेलिभिजनमा देखेपछि दुई विदेशीसहितको टोली शुक्रबार विमान चढेर जोमसोमबाट पोखरा फर्कन मानेनन् । बाढी-पहिरोले सडक यातायात बारम्बार अवरोध आइरहेको बेला यात्रुसमेतको बस त्रिशूलीमा खसेपछि सडक यातायातको गतिविधि भन्डै आधा भएको थियो ।

जुम्लाबाट नेपालगन्जका लागि उडेको स्काइलाइन एयरवेजको ट्वीनअटर विमान दिउँसो दैलेखको पिलाडी गा.वि.स.-९ शिल्पुगौरास्थित भिरालोमा ठोकीएर दुर्घटनाग्रस्त हुँदा चालकदलका दुई सदस्यसहित चारको मृत्यु भएको थियो । दुर्घटना खराब मौसमका कारण भएको अनुमान गरियो । जुम्लाबाट सुर्खेत फर्कन लाग्दा दुर्घटनाग्रस्त भएको स्काइलाइन एयरवेजको विमान दुर्घटना छानबिनका लागि नागरिक उड्यन मन्त्रालयद्वारा गठित समितिको टोली खराब मौसमका कारण बिहीबार घटनास्थलसम्म पुग्न नसकी नेपालगन्जबाट काठमाडौँ फर्किएको थियो ।

बाढीपहिरो व्यवस्थापन :

उद्धार :

बाढीपहिरो गएपछि तत्काल घटनास्थलमा पुगेर गर्ने काम उद्धार हो । उद्धार अन्तर्गत घाइतेलाई स्वास्थ्य चौकीमा पुः याउने, पहिरोमा पुरिएका र बाढीमा बगेकाको खोजी गर्ने तथा असुरक्षित ठाउँमा भएकालाई सुरक्षित स्थानमा सार्ने गरिन्छ । यो काम विशेषगरी गृह मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको लागू औषध नियन्त्रण तथा दैवीप्रकोप व्यवस्थापन विभागले गर्दै आएको छ ।

बाढीपहिरो जाने वित्तिकै प्रमुख जिल्ला अधिकारी (सीडीओ) को अध्यक्षतामा गठित बाढीपहिरो उद्धार समितिले उद्धार कार्यका लागि स्थानीय प्रहरी, सैनिक र नागरिकबीच समन्वयको काम गर्छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारीले उद्धार कार्यका लागि स्थानीय साधन स्रोतले अपुग भएमा गृह मन्त्रालय समक्ष सहयोग माग्छन्। साथै दैवीप्रकोप उद्धारमा आवश्यक साधनस्रोत (हेलिकप्टर, सुरक्षाकर्मी लगायतका साधनस्रोत) बारे मन्त्रालयलाई जानकारी दिन्छन्। मन्त्रालयले सम्बन्धित निकाय (रक्षा मन्त्रालय वा निजी कम्पनी) मार्फत हेलिकप्टरको व्यवस्था मिलाइदिन्छ, भने सुरक्षाकर्मीहरू भने प्रहरी र सैनिक प्रधान कार्यालयलाई भनेर घटनास्थल पठाउने व्यवस्था मिलाउँछ। तर, यो प्रक्रिया लामो छ, जसले गर्दा बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्रमा धेरै क्षति भइसकेको हुन्छ। यसपटक समयमै साधनस्रोतको अभावमा उद्धार कार्य हुन नसकेका उदाहरण पनि प्रसस्त छन्। चाहेको बेला बढी यात्रु क्षमताका हेलिकप्टर उपलब्ध हुन सकेनन्। सीमित साधन यसको प्रमुख कारण हो। भएका साधनस्रोत पनि बाढीपहिरोकै बेला सरकारका सदस्यहरूले राजनीतिक प्रचारमा दुरुपयोग गरेका उदाहरण पनि त्यत्तिकै छन्। यो पनि एउटा विडम्बना हो। दैवीप्रकोप र क्षति न्यूनीकरणमा राजनीतिक प्रतिबद्धता खड्किएको छ।

; /sf/l x/nsk6/

पीलबोट .कम - नारायण वाग्ले

खुमबहादुर खड्का बुधबार दिनभरि गृहजिल्ला दाउमा हेलिकप्टर दौडाहामा हुनुहुन्थ्यो। बाढीपहिरोको निरीक्षण र उद्धार तथा राहत कार्यक्रमको संयोजनका लागि होइन। तुलसीपुर, घोराही, भालुवाङ र लमही जस्ता गाडी पुग्ने चारै ठाउँमा गृहमन्त्रीका विभिन्न कार्यक्रम थिए। जम्माजम्मी २५-२५ किलोमिटर दुरी तय गर्न उहाँले सधैँभै गाडी चढ्न सक्नु हुन्थ्यो। तर, सबै ठाउँ किन हेलिकप्टर नै लिनु पर्- यो ?

उहाँको जिल्ला सुरक्षाका दृष्टिले संवेदनशील मानिन्छ तर त्यही मात्र कारण हो भने हेलिकप्टर चढी-चढी आफ्नै जिल्लाका विभिन्न ठाउँको यात्राको औचित्य कम्तीमा उहाँ पुगेका कार्यक्रमबाट देखिन्छ। देउवा काँग्रेसका मन्त्री-नेताहरूको घुमफिर केही दिनयता तीब्र भएको छ र स्वभावतः ती सबै यात्रा आगामी निर्वाचनलाई लक्ष्य गर्दै भइरहेका छन्। ती यात्रा पनि विशेषतः काँग्रेस सभापति गिरिजाप्रसाद कोइराला र एमाले महासचिव माधवकुमार नेपालको विरोध गर्न केन्द्रित भइरहेका छन्।

प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको नेतृत्वको काँग्रेसले राजधानी बाहिर चौथोपटक बिहीबार बुटवलमा कार्यकर्ता भेला गरेको छ। मन्त्री-नेताहरूले सरकारी गाडी र जहाजको सुविधा लिइरहेका छन्। तरुणदल र विद्यार्थी संगठनका पदाधिकारीहरूले समेत त्यसरी सरकारी साधन प्रयोग गर्ने गरेका छन्। हरेक भेलामा एक सयको हाराहारीमा सरकारी गाडीहरू प्रयोग भइरहेका छन्। हरेक पालामा यसरी सरकारी साधन दुरुपयोग हुने परम्परा नै बसेको छ पञ्चायतकालदेखि नै। सरकारी ढुकुटीको दुरुपयोग यसअघि लेखा परीक्षकका प्रतिवेदनमा बेरजु बनेर भुन्डिएका कैयौं उदाहरण ताजा छन्। राप्रपाका सूर्यबहादुर थापा प्रधानमन्त्री भएको बेला पाँच वर्षअघि वीरगन्जमा पार्टी महाधिवेशन हुँदा हेलिकप्टरको भाडामा ३८ लाख रुपैयाँ खर्च भएको थियो। तर, सरकारी खर्च विवरण दिँदा खानेपानीका धारा र विद्यालय भवन उद्घाटन जस्ता कार्यक्रममा प्रधानमन्त्रीले भाग लिइएको देखाइयो। खानेपानीको धारा उद्घाटन गर्न हेलिकप्टर लिएर प्रधानमन्त्री किन

जानु पर्थ्यो ? गएको हो पार्टी महाधिवेशनमा तर सरकारी ढुकुटीको ' उपयोगिता' सावित गर्न त्यस्ता मसिना सरकारी कार्यक्रमलाई बहाना बनाइयो ।

त्यस्तै उदाहरण छ- एमाले नेता भरतमोहन अधिकारी संयुक्त सरकारमा निर्माण यातायात मन्त्री छँदा सिराहामा वृक्षारोपण कार्यक्रम उद्घाटनका लागि एक लाखभन्दा बढी रुपैयाँ उडान खर्च भएको । वृक्षारोपणका लागि उडेर जानुजानुपर्ने र त्यसमा पनि आफूसहित चौध-चौध जना ' भीआईपी' राजधानीबाट लाहान पु- याउनुपर्ने । यस्ता बेरुजुका उदाहरण कैयौं छन् जसले पार्टी कामका लागि सरकारी रूप दिएर राज्यकोष खर्चिने प्रवृत्तिको नग्न चित्र प्रस्तुत गरिरहेका छन् । गृहमन्त्री खड्काको यो हेलिकप्टर यात्रा त्यसैको निरन्तरता भए पनि अहिलेको अवस्था भन्ने पेचिलो भएकाले जनताप्रति उहाँ उत्तरदायी हुन नसकेको देखिन्छ ।

निर्वाचनको मिति घोषणा भएकै बेला आचारसंहिता पालना गर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त बेग्लै हो । निर्वाचन आयोगले यसको अनुगमन गरिरहेको हुनुपर्छ । तर, यहाँ त्यसबाहेक मूलतः दुइटा प्रश्न उठेका छन् ।

सरकारको प्राथमिकता र मितव्ययिता । सरकारको प्राथमिकता यतिखेर केमा हुनुपर्थ्यो भन्ने प्रश्न मानवीय त्रासदीसँग जोडिएको छ । जस्तो- गृहमन्त्री खड्काले त्यस दिन हेलिकप्टर प्रयोग गर्नु भएको छ जुन दिन एकै जिल्लामा एक सय जनाभन्दा बढी नागरिक पहिरोमा मरेको गृह मन्त्रालयमा जानकारी आइरहेको थियो ।

प्राकृतिक विपत्तिले सताएको बेला हेलिकप्टर चढेर गृहमन्त्री सुटुक्क आफ्नो जिल्ला पुगी राजनीतिक भाषण गरेको रेडियोमा सुन्दा सरकारप्रति आशाभन्दा निराशाको अनुभव गर्नु स्वाभाविक हो । मातातीर्थ पहिरोपीडितहरूले कान्तिपुरसँग बुधवार व्यक्त गरेको आक्रोश त्यसैको उदाहरण हो । जनप्रतिनिधिले जनताको भावनाको पनि प्रतिनिधित्व गर्नुपर्छ । विपत्तिका बेला त भन्ने उनीहरूलाई पूर्णतः सहयोगको भावना प्रदर्शन गर्न सक्नुपर्छ । दुई सय जनाभन्दा बढी नागरिकको मृत्यु भएको यस्तो चरम वियोगको घडीमा सरकारको प्राथमिकता पहिरोमा पुरिएकाहरूको उद्धार, पीडित परिवारलाई राहत र असुरक्षित ठाउँमा रहेकालाई पुनर्थापन गर्न अपनाउनुपर्ने रणनीति र भावी योजनाको तर्जुमाको संयोजन गर्ने र तदारूकताकासाथ कार्यान्वयन गराउने हो ।

सरकारको यही नियत र दशा बुझेर हुनसक्छ- नागरिकहरूमा ' आफ्ना दाजुभाइलाई सहयोग आफै गरौं' भन्ने अत्यन्त उत्साहबद्धक दृश्य आजकाल राजधानीमा देख्न सकिन्छ । बिहीवार दिउँसो जतिखेर प्रधानमन्त्री र उहाँका सहयोगीहरू वुटवलमा कार्यकर्ता भेलालाई सम्बोधन गरिरहेका थिए त्यतिबेला राजधानीका सडकमा केटाकेटी र महिलाको ' राहत संकलन' जुलुस भइरहेको थियो । ' मातातीर्थ र मकवानपुरका पहिरोपीडितलाई आर्थिक सहयोग गरौं' लेखिएका प्रचार सामाग्रीसहित गाडीचालक र पैदलयात्रूसँग सहयोग माग्दै हिँडिरहेका ती नागरिक स्वेच्छाले आफ्नो दायित्व सम्भरेर सडकमा उत्रिएका थिए । केही दिनअघि मात्र खोटाङका पहिरोपीडितका लागि यस्तै जुलुस काठमाडौंमा निस्किएको थियो जसमा चलचित्र कलाकार पनि सामेल थिए । यो निकै सराहनीय नागरिक कदम हो जसको भावना र आग्रहको प्रतिनिधित्व सरकार र राजनीतिक पार्टीहरूले गर्न सकेका छैनन् । सरकारको कुरा छाडौं र राजनीतिक दलहरू पनि मानवीय सहायताका लागि जुट्न सकिरहेका छैनन् । उनीहरू आसन्न निर्वाचन वा सर्वोच्च अदालतको फैसला वा निर्वाचन आयोगको निर्णयतिरै केन्द्रित भइरहेका छन् ।

अर्को प्रश्न हो मितव्ययिताको । सरकार यस वर्ष अभूतपूर्व आर्थिक संकट खेपिरहेको छ । साधारण खर्चसमेत जुटाउन नसक्ने अवस्था देशका सामु उपस्थित छ । राज्य सञ्चालनकै लागि दातृ समुदायसँग हारगुहार गर्नेबाहेक अर्को भरपर्दो विकल्प देखिएको छैन । बाढीपहिरोले हजारौं नागरिकको उठिवास भएको बेला ‘ केही लाख रूपैयाँ’ मात्र निकासको घोषणा गर्न बाध्य सरकारका पदाधिकारीहरूले भने पार्टी कार्यक्रमका लागि भने सरकारी कोषबाट खर्च गर्नु सरासर अनुचित हो । त्यसैले यस्तो बेला गत वर्ष भूमिसुधार र सामाजिक न्यायका विभिन्न प्रिय घोषणा गर्ने देउवा सरकारले आर्थिक मितव्ययिताका लागि पनि देशले मागे अनुसार आर्थिक अनुशासनको निर्णय गर्ने साहस गर्न सक्नुपर्छ । संकटकालीन सरकारका जिम्मेवारी विशिष्ट खालका हुन्छन् । उसले पूर्ववर्तीहरूका खराब परम्पराहरू त्याग गर्न सक्नुपर्छ । कम्तीमा सरकारी स्रोत-साधनको दुरुपयोग रोकेर पनि सरकारले देशको आर्थिक वास्तविकता व्यवहारमा प्रतिबिम्बित गरेको देखाउन सक्छ ।

gfgM @)(;fpg !) sflGtK/ bJgsdf k\$flzt o; n\yn]/fhgllts bnx;sf]c; jHgzlntfnf0{ kl6dfp5 . n\ydf pllny ul/Psf]/fhgllts kl/b7o c; fH !* ut\$]>L % dxf/fhflw/fhsf]zfxL ;af\vgkl5 ablnPkI5 bPj f ;/sf/n]pb3ff u/\$f]cfdlgjffcg clglZrt sfnsf nflu :ylut ePsf] 5 .

लागू औषध नियन्त्रण तथा दैवी प्रकोप व्यवस्थापन विभागका अधिकारी लेखनाथ पोखरेलले उल्लेख गरेका छन्, ‘ व्यक्तिगत स्वार्थभन्दामाथि उठेर काम गर्नुपर्ने अवस्थामा काम पन्छाउने प्रवृत्ति पनि एउटा चुनौतीको विषय बन्न पुगेको छ । यसैगरी प्रकोपसँग सम्बन्धित निकायहरू सरकारी वा गैरसरकारी निकाय वा प्रकोपसम्बन्धी विज्ञहस्वीच आपसी सहयोगात्मक भावना र समन्वयको खाँचो छ । खासगरी प्रकोप भएको अवस्थामा आपसी सहयोगात्मक भावना र समन्वयले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । यसैगरी राहत उद्धार कार्यमा सन्तुलन हुन, काममा दोहोरोपन हुन नदिन आपसी वार्तालाप र समझदारीको पनि उत्तिकै महत्व छ । यी कार्यको कमी हुनु पनि एउटा चुनौतीकै विषय पनि हो । प्रकोपसम्बन्धी निकायबीच आपसी छलफल, समन्वय एवं समझदारी भएमा चुनौतीलाई समाधान गर्न सकिन्छ ।’

विभागले बाढीपहिरोबाट विस्थापित जनतालाई तत्कालका लागि अस्थायी बसोबास गराइदिन्छ । सरकारी नियमअनुसार उनीहरूलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था पनि गरिदिन्छ । तर, दीर्घकालीन रूपमा पीडित पक्षलाई राहत बसोबासको व्यवस्था गरिदिने काम सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय कुनैबाट पनि हुँदैन । पोखरेल स्वयं भन्छन्, ‘ हाम्रो काम बाढीपहिरोमा परेकालाई तत्काल उद्धार गरेर राहत संकलन गरिदिने हो ।’ हुन पनि विभागले योभन्दा बाहिर पीडित पक्षलाई पुनःबसोबासको व्यवस्था मिलाउने जिम्मा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको हो । विभागको दाबी अनुसार यसपटक सैनिक, प्रहरी र चिकित्सक सम्मिलित उद्धार टोलीले करिब १० हजार मानिसलाई उद्धार गरेको छ । चितवनको जगतपुर, मकवानपुरको काकडा र खोटाङमा उद्धार गरिएको हो । गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रको उद्धार कार्यको तुलनामा सरकारी नै बढी प्रभावकारी मानिन्छ ।

किनकि यस्तो काममा हेलिकप्टर र धेरै संख्यामा सुरक्षाकर्मी आवश्यक पर्छ जुन सरकारले मात्र उपलब्ध गराउन सक्छ । बाढीपहिरो जानुपूर्व नै उपकरण र मावन शक्ति तयार गर्ने, सुरक्षाकर्मीलाई तालिम दिने जस्ता काम कहिल्यै भएनन् । जुन अहिले पनि महसुस गरियो ।

समयै उद्धार हुन नसक्नु अर्को कारण पनि छ, त्यो हो भौगोलिक विकटता र खराब मनसुन । अधिराज्यका अधिकांश पहाडी क्षेत्रमा अहिलेसम्म सडक पुग्न सकेको छैन जसले गर्दा पीडित परिवार वा व्यक्तिले समयमै उद्धार पाउन सकेका छैनन् । खराब मौसमका कारण हेलिकप्टर तत्काल घटनास्थल पुग्न नसकेको उदाहरण पनि प्रसस्त छन् ।

राहत :

दैवीप्रकोप पीडितहरूको राहतका लागि गृहमन्त्रीको अध्यक्षतामा केन्द्रीय दैवीप्रकोप उद्धार समिति व्यवस्था गरिएको छ । यसले पीडित परिवारको राहतका लागि बजेट निकासालगायतका काम गर्छ । केन्द्रीय समितिका निर्णय र निर्देशन कार्यान्वयन गर्न जिल्लास्तरमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा अर्को समिति हुन्छ जसले उद्धार र राहत वितरणको प्रबन्ध गर्छ । जिल्लास्तरीय समितिले गरेको निर्णय स्थानीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिले कार्यान्वयन गर्छ ।

यसपटक बाढीपहिरोबाट अत्यधिक क्षति भएपछि मुलुक पीडित परिवारलाई कसरी राहत उपलब्ध गराउने भन्नेतर्फ बढी केन्द्रित भयो । यसमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकायको सक्रियता पनि त्यत्तिकै देखियो । प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा बाढीपहिरो राहत कोष पनि स्थापना भयो ।

तर, बाढीपहिरो पीडितहरूका लागि पर्याप्त राहतको अभाव यस पटक पनि दोहोरियो । पीडित परिवारको माग अनुसार राहत रकम उपलब्ध गराउने ५० करोड रूपैयाँ पनि अपुग हुने विभागका कर्मचारीले बताए । जबकि विभागको वार्षिक बजेट साढे दुई करोड रूपैयाँ मात्र छ । यसबाट बाढीपहिरो लगायत सबै किसिमका दैवीप्रकोप पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउनुपर्ने बाध्यता विभागलाई छ ।

विभागले केन्द्रीय समितिले निर्धारण गरेको राहत मापदण्ड अनुसार प्रभावित जिल्लामा रकम पठाउने गरेको छ । सरकारी मापदण्ड अनुसार बाढीपहिरोमा परी मरेकालाई १० हजार, घाइते विरामीको सरकारी अस्पतालमा उपचार गर्दा लाग्ने सम्पूर्ण खर्च, घरवारविहीन बनेकालाई अस्थायी आश्रयका लागि ४ हजार र विचल्लीमा परेकालाई १ सय २५ रूपैयाँको राहत वा ७ किलो चामल सरकारले उपलब्ध गराउँछ ।

सरकारी मापदण्डको राहत पीडित परिवारको जीवन निर्वाहका लागि अत्यन्त कम मानिन्छ । यो पनि अत्यन्त छोटो अवधिकालागि दिइने गरिन्छ । यसपटक यही राहत वितरणमा समेत अनियमिता भएको छ । सरकारी राहतबाट बन्चित पीडित परिवार तथा व्यक्तिलाई अहिले पनि जीवन धान्न धौ-धौ परिरहेको छ । उल्लिखित रकम वा खाद्यान्नले कुनै पनि पीडित परिवारको वास्तविक आवश्यकतालाई समेट्न सक्दैन । यो अत्यन्त कम मानिन्छ । यसवर्ष विभागले बाढीपहिरोबाट प्रभावित सबै जिल्लामा गरी करिब डेढ करोड रूपैयाँ वितरण गरिसकेको छ । यो रकम कुल मागको ३५ देखि ४० प्रतिशत मात्र रहेको विभागका शाखा अधिकृत लेखनाथ पोखरेल बताउँछन् ।

तर पनि राहत संकलन र वितरणमा सरकारीभन्दा गैरसरकारी संघसंस्था र सर्वसाधारणको सक्रियता राजधानीमा यसपटक बढी देखियो । खाद्यान्न, लत्ताकपडा, भाँडाकुँडा, त्रिपाललगायतका सामग्री सबै क्षेत्रबाट प्राप्त भए । विभिन्न संघसंस्थाले आ-आफ्नै ढंगले राहत संकलन गरे । तर, ती सामग्री व्यवस्थित तरिकाले प्रभावित क्षेत्रमा पुगे पुगेनन्, गरिब निमुखाहरूले पाए पाएनन् भनी खोजी गर्ने काम भएन । राजधानीमा संकलन गरेर सम्बन्धित जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको ठेगानामा पठाइदिने काम मात्र भयो । राहत

वितरणमा देखिएको यो प्रमुख समस्या हो । यसमा पनि यातायात नै प्रमुख समस्याको रूपमा देखिएको छ । विकट पहाडी जिल्लामा हेलिकप्टर वा भरियावाहेक अन्य माध्यमबाट राहत सामग्री वितरण हुन सकेन । कतिपय स्थानमा बाढीपहिरो गएको धेरै पछिसम्म पनि राहत सामग्री पुगेनन् । ‘ हामीले अबै पनि पर्याप्त राहत सामग्री पाएका छैनौं, त्रिपालको अबै कमी छ’ , खोटाङ सुडुदेल गाविसको पहिरो परिवारका सात सदस्य गुमाएका निर्वतमान अध्यक्ष रणबहादुर राईले पहिरो गएको पन्ध्र दिनपछि काठमाडौंमा भनेका थिए । यसबाट राहत वितरणको प्रभावकारीता प्रष्ट हुन्छ ।

दिगो पुनर्स्थापन :

अहिलेको सन्दर्भमा पुनर्स्थापन अति जटिल र महँगो समस्याको रूपमा देखापरेको छ । यसबारे सरकारसँग स्पष्ट नीति र दीर्घकालीन योजनाको अभाव छ । बाढीपहिरो पीडित परिवारलाई कहाँ ? कसरी ? कसले ? पुनर्स्थापन गर्ने जस्ता प्रश्नका स्पष्ट जवाफ अहिले पनि पाइँदैन । विस्थापित जनतालाई भौतिक पूर्वाधारसहित पुनः बसोबासको व्यवस्था गर्नु अहिले सरकारको सबैभन्दा ठूलो चुनौती हो । अहिले अधिराज्यका विभिन्न स्थानमा बाढीपहिरोबाट विस्थापित परिवार त्रिपाल र पोलिथिनका छानामुनी सुत्न बाध्य छन् । यस्ता घरपरिवारलाई पुनःबसोबासको व्यवस्था गर्ने सरकारी निकाय अन्योलमा छ ।

सरकारका लागि मात्र होइन गैरसरकारी संघसंस्थाका लागि पनि पुनः बसोबास चुनौतीको रूपमा देखिएको छ । किनकि वर्षेनी हजारौं परिवार घरवारविहीन भएका छन् । उनीहरूलाई नयाँ घरजमको व्यवस्था गरिदिनुपर्ने प्रमुख दायित्व राज्यको हो । तर यसतर्फ कुनै पहल भएको छैन । दैवीप्रकोपका बेला राज्यका सबै संयन्त्र उद्धार र राहत मै केन्द्रित देखिन्छन् । यो आवश्यक पनि छ । तर, पुनः बसोबास गरिदिनु अर्को गहन जिम्मेवारी हो ।

यस वर्ष पनि अधिल्ला वर्षको तुलनामा स्कूल, सरकारी कार्यालय, पुल, राजमार्ग, खानेपानी योजना र विद्युत् गृह बढी ध्वस्त भएका छन् । यस्ता भौतिक पूर्वाधारको पुनः निर्माणतर्फ पनि राज्यले कुनै ठोस कदम चाल्न सकेको छैन । वास्तवमा भन्ने हो भने यस क्षेत्रमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा कार्यरत सरकारी तथा गैरसरकारी निकायको पहिचान नै भएको छैन ।

सबैले आ-आफ्ना ढंगले काम गरिरहेका छन् । कसैको सम्पर्क कसैसँग हुँदैन । स्वयं यस क्षेत्रमा काम गर्ने सरकारी र सरकारी निकाय, सरकारी र गैरसरकारी निकाय तथा गैरसरकारी र गैरसरकारी निकायबीच पनि समन्वयको अभाव देखिन्छ । समन्वयबिना भएको कामको परिणाम कहिल्यै पनि उपलब्धिमूलक हुँदैन चाहे त्यो जुन सुकै क्षेत्रमा किन नहोस् । यसका लागि सबै क्षेत्रमा समन्वय हुनु त्यत्तिकै जरूरी देखिन्छ । अबै विस्तृतमा हेर्ने हो भने विभिन्न गैरसरकारी संघसंस्थाद्वारा पीडित परिवारका लागि छुट्टाईएको आर्थिक, भौतिक तथा प्राविधिक सहयोग पारदर्शी छैन ।

यस क्षेत्रमा क-कसले ? कसरी ? काम गरिरहेका छन् भन्ने जानकारी सरकारका सम्बन्धित निकायसँग पनि छैन । काम भए नभएको हेर्ने निकाय त छँदै छैन भन्दा पनि हुन्छ । पीडित परिवारलाई पुनःबसोबास गराउने काम सरकारबाट मात्र पनि संभव देखिँदैन । यसका लागि ठूलो धनराशिको आवश्यकता पर्दछ जुन सरकारले मात्र उपलब्ध गराउन सक्ने स्थिति छैन । यसमा सबै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाबीच समन्वय हुनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ । पुनःबसोबास तथा पुनःनिर्माणलाई सरकारले प्याकेज कार्यक्रमका

रूपमा अगाडि बढाउनुपर्ने धारणा सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरूको छ । यसमा सबै मन्त्रालयको दायित्व त्यत्तिकै देखिन्छ । ‘ पुनः बसोबास गराउने काम भौतिक निर्माण तथा योजना मन्त्रालयको हो ’ , लागू औषध नियन्त्रण तथा दैवीप्रकोप व्यवस्थापन विभागका अधिकृत लेखनाथ पोखरेल भन्छन् ।

पीडित परिवारलाई पुनःस्थापन गरेर मात्र हुँदैन । उनीहरूको जीवीकोपार्जनका लागि राज्यले विभिन्न आयमूलक कार्यक्रमको व्यवस्था गरिदिनुपर्छ । कृषि क्षेत्रमा अनुदानको व्यवस्था हुनुपर्छ । कम व्याजदरमा बैङ्काट ऋण उपलब्ध गराइदिनुपर्छ ।

कार्यान्वयनमा नआएको ऐन :

वि.स. २०३८ भन्दा पहिले मुलुकमा दैवी प्रकोप नियन्त्रण र क्षति न्यूनीकरणको कुनै परिपाटी थिएन । व्यवस्थित रूपमा नभई उद्धार र राहतका काम सामाजिक रूपमा र पहुँचका आधारमा हुने गर्थे । विविध भौगोलिक तथा भूगर्भिक वनावटका कारण वर्षेनी दैवीप्रकोपबाट अत्यधिक क्षति हुन थालेपछि २०३९ सालमा पहिलो पटक दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन २०३९ जनसमक्ष आयो । उक्त ऐनलाई समसामयिक सुधार गर्ने उद्देश्यले तीन पटक संशोधन गरिएको छ । उक्त ऐनलाई पछिल्लो पटक २०४९ मा संशोधन गरियो ।

प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित घटनाहरूको सम्भावित खतराबाट जनतालाई बचाउन र त्यसबारे ज्ञान दिलाउन, विपत्तिका बेला उद्धार कार्य व्यवस्थित गर्न, गराउन तथा यस्ता प्रकोपबाट प्रभावित जनताको उपयुक्त पुनःस्थापना तथा प्राकृतिक प्रकोपबाट क्षति भएका सम्पदा, भौतिक, संरचनाहरूको पुनःनिर्माण गर्ने गराउने जस्ता कार्य व्यवस्थित ढङ्गबाट परिचालन गर्ने ठूलो महत्व रहेकै प्रसंगमा दैवी प्रकोप ऐनको व्यवस्था भएको हो । उक्त कानून कार्यान्वयनका लागि लागू औषध नियन्त्रण तथा दैवी प्रकोप व्यवस्थापन विभागको गठन भएको हो ।

दैवी प्रकोप (उद्धार) २०३९ ले बाढीपहिरो, भूकम्प, आगलागी, आँधीबेहरी, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, अनिकाल, महामारी, औद्योगिक दुर्घटना, विस्फोटक वा विषाक्त पदार्थद्वारा हुने दुर्घटना तथा यस्तै अन्य कुनै प्रकारको प्राकृतिक प्रकोपलाई दैवी प्रकोप भनी स्पष्ट परिभाषा गरेको छ । अप्रत्यासित घटना हुने र मानवीय क्षमताभन्दा बाहिरका प्राकृतिक वा मानव निर्मित अवस्थाका घटनालाई दैवी प्रकोपको दायराभित्र पार्न खोजिएको देखिन्छ ।

ऐनभित्रका समिति र तीनको कार्य :

ऐनमा उल्लिखित व्यवस्था अनुस्वरूप दैवी प्रकोप उद्धार कार्यलाई व्यवस्थित गरी उपयुक्त नीतिको तर्जुमाका लागि केन्द्रीयस्तरमा गृहमन्त्रीको अध्यक्षतामा केन्द्रीय समिति छ । उक्त समितिका सदस्यहरूमा सबै मन्त्रालयका सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोगका सचिव, शाही नेपाली जङ्गी अड्डाका उपरथी, प्रहरी महानिरीक्षक, सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद् र नेपाल रेडक्रस सोसाइटीका प्रतिनिधिसमेत सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ । साथै खानी तथा भू-गर्भ विभाग, जलवायु विज्ञान विभागका महानिर्देशक, सरकारबाट मनोनीत दुई व्यक्तिसमेत सदस्य रहने र त्यसको सदस्य सचिवमा गृह मन्त्रालयका सचिव रहने व्यवस्था छ ।

यसरी गठित उक्त समितिले दैवी प्रकोपबाट असर परेको इलाकालाई संकटग्रस्त क्षेत्रको घोषणा गर्न

सरकारलाई सिफारिस गर्ने, दैवी प्रकोपको नियन्त्रण, रोकथाम, तत्सम्बन्धी पूर्वतयारी र दैवी प्रकोपबाट पीडित जनताको पुनःस्थापन तथा प्रभावित क्षेत्रको पुनः निर्माणसम्बन्धी नीतिको तर्जुमा गर्ने, प्रभावित परिवारलाई वितरण गरिने सहायता रकम र आवश्यक लुगाफाटो र अन्य दैनिक उपभोग्य सामग्रीहरू सम्बन्धित क्षेत्रमा पठाउने, सामाजिक संघसंस्थालाई उद्धार कार्यमा समन्वय गराउने, क्षेत्रीय, जिल्ला तथा स्थानीय समितिलाई उद्धार कार्य गर्न, गराउन निर्देशन दिनेजस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरू यस समितिको कार्य क्षेत्रभित्र पर्दछन्। केन्द्रीय समितिलाई आवश्यक सुझाव र सल्लाह दिन, केन्द्रीय समितिको निर्देशन कार्यान्वयनमा सघाउ पु- याउन तथा दैवी प्रकोप परेकोमा उद्धार र पुनर्स्थापना गर्ने कार्य प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न गराउन केन्द्रीय समितिले स्वास्थ्य मन्त्रीको संयोजकत्वमा उद्धार तथा उपचार उपसमिति र आवास तथा भौतिक योजना मन्त्रीको संयोजकत्वमा आपूर्ति, आश्रय तथा पुनर्स्थापना उपसमितिको गर्न सक्ने व्यवस्था छ।

ऐन दैवी प्रकोप उद्धार कार्यालयलाई दिएको छ। यही कार्यलाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याउन केन्द्रीय समिति र उपसमिति, क्षेत्रीय, जिल्लास्तरीय र स्थानीय समितिको व्यवस्था गरिएको हो। प्रकोपका समयमा क्षेत्रीय तथा स्थानीय स्तरमा उद्धार तथा पुनः स्थापनाका लागि चाहिने आवश्यक स्रोत तथा साधनको मूल्याङ्कन गर्न, स्वयंसेवक टोली गठन गर्न तथा अन्य उद्धार कार्य समेत गर्न गराउनका लागि क्षेत्रीय तथा स्थानीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिको गठन गर्न सक्ने कानुनी प्रावधान छ। उक्त प्रावधान अनुसार सरकारले पाँच विकास क्षेत्रमा एक/ एक क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय स्थापना गरी समन्वयात्मक ढङ्गले कार्य सञ्चालन प्रारम्भ गराएको छ। ती समिति क्षेत्रीय प्रमुख, प्रमुख जिल्ला अधिकारी र स्थानीय निकाय प्रमुखको अध्यक्षतामा आवश्यकता अनुरूप राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरेर गठन गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था छ।

दैवी प्रकोपबाट असर परेको वा पर्न सक्ने क्षेत्रमा दैवी प्रकोपको नियन्त्रण र रोकथाम तथा तत्सम्बन्धी पूर्वतयारी र दैवी प्रकोपबाट जनतालाई परेको पीरमर्का तथा असुविधा हटाउनका लागि प्रकोपबाट पीडित क्षेत्रको पुनर्स्थापना तथा दैवी प्रकोपबाट असर परेको क्षेत्रको पुनर्निर्माण गर्ने कार्य लगायत दैवी प्रकोपबाट सर्वसाधारण जनताको जीउधन तथा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षाका लागि गरिने कार्यलाई ऐनले दैवी प्रकोप उद्धार कार्य भनेको छ। यी कार्यलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले अधिराज्यका विभिन्न प्रभावित क्षेत्रमा समितिहरू गठन भएका छन्।

ऐनमा उल्लिखित प्रावधान अनुसार दैवी प्रकोपबाट पीडित परिवार वा व्यक्तिलाई तत्काल उद्धार गर्न, राहत उपलब्ध गराउन, क्षति न्यूनीकरण गर्न, पीडितलाई अस्थायी बासको व्यवस्था गर्न गराउने उद्देश्यले गठित समितिमा जिल्लास्थित प्रकोप व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित निकायका प्रमुखहरू सदस्य रहने व्यवस्था छ। उक्त समितिले पीडित परिवार एवं व्यक्तिलाई तत्काल राहत सहयो उपलब्ध गराउन केन्द्रीय समितिले मापदण्ड निर्धारण गरेको हुन्छ।

त्यसैगरी केन्द्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिअन्तर्गत सञ्चालन हुने गरी एउटा केन्द्रीय दैवी प्रकोप सहायता कोष खडा गरिएको छ। यसैगरी क्षेत्रीय, जिल्ला र स्थानीय सहायता कोष खडा हुन सक्ने कानुनी प्रावधान राखिएको छ। केन्द्रीय सहायता कोषमा अर्थ मन्त्रालयबाट विनियोजन भएको रकम र दैवी प्रकोप सम्बन्धमा प्राप्त हुने वैदेशिक सहयोगको विविध रकम जम्मा हुने गर्दछ। यसका अतिरिक्त समय-समयमा प्रधानमन्त्री दैवी प्रकोप सहायता कोषबाट पनि रकम प्राप्त हुने गर्छ। केन्द्रीय कोषबाट आवश्यकता र औचित्यताका

आधारमा निर्धारित मापदण्ड अनुसार प्रकोप पीडितलाई राहत सहयोग उपलब्ध गराउन आवश्यक पर्ने रकम जिल्ला दैवी प्रकोप सहायता कोषमा निकास दिने गरिन्छ ।

प्रकोप पीडित सर्वसाधारणलाई समयमै उद्धार, राहत र पुनर्स्थापना गर्न दैवी प्रकोप उद्धार ऐन-२०३९ ले स्पष्ट रूपमा केन्द्रीय, क्षेत्रीय, जिल्लास्तरीय र स्थानीय समिति गठन गर्न सकिने व्यवस्था गरिदिएको छ । स्थानीय समितिले आफ्नो क्षेत्रमा भएका दैवी प्रकोप र त्यसको व्यवस्थापन आवश्यक साधनस्रोतबारे जिल्ला, जिल्लाले क्षेत्रीयलाई र क्षेत्रीय समितिले केन्द्रीय समितिलाई जानकारी दिने व्यवस्था छ । साथै प्रकोप घटनापछि तत्काल स्थानीय तहका साधनस्रोतको बढीभन्दा बढी प्रयोग गरी त्यसको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने कर्तव्य पनि स्थानीय समितिको हुन्छ । स्थानीय, जिल्ला र क्षेत्रीय तहबाट माग भएबमोजिम साधनस्रोत उपलब्ध गराउन दिने दायित्व केन्द्रीय समितिको हुन्छ ।

ऐनमा स्पष्ट व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि माथि उल्लेखित समितिहरूले आ-आफ्ना काम कर्तव्य जिम्मेवारीपूर्वक निर्वाह गर्न सकेका छैनन् । समितिमा रहेका सरकारका विभिन्न निकायबीच नै समन्वयको अभाव छ, जसले गर्दा अहिले पनि अधिराज्यका विभिन्न चितवन, हेटौँडा र सर्लाहीलगायतका क्षेत्रमा बाढीपहिरोबाट पीडित सर्वसाधारणको पुनर्वासको व्यवस्था हुन सकेको छैन । पीडित सर्वसाधारण अहिले पनि त्रिपाल र पालमुनी जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् । अहिले पुनर्वासको सवालमा केन्द्रीयदेखि स्थानीय तहका सबै समितिको निष्क्रिय देखिन्छन् । अधिराज्यका कतिपय स्थानमा नदीनाला पसेर पूरै गाउँ मस्भूमिमा परिणत भएका छन् । ती क्षेत्रमा तटबन्धको आवश्यकता छ, त्यसतर्फ पनि समितिहरूको ध्यान गएको देखिँदैन । यति मात्र नभई यस पटकको बाढीपहिरोबाट पीडित सर्वसाधारणलाई राहत वितरण गर्ने कार्य समेत निष्पक्ष भएन । कतिपय पीडित परिवारले राहत नै पाएनन् । यस्ता कार्यले स्थानीय समितिको कमजोरी देखाउँछ । गरिब र पिछडिएका वर्ग र समुदायले धनी र टाठाबाठाको तुलनामा कम राहत पाएका छन् । अहिले सबैभन्दा ठूलो कमजोरी भनेको नै समिति क्रियाशील नहुनु र भएकाले पनि निष्पक्ष र कर्तव्य बोध नगर्नु हो । स्थानीय समिति क्रियाशील र निष्पक्ष भईदिएको भए समयमै राहतको व्यवस्था हुने थियो र त्यो सबै पीडितले पाउने थिए ।

तर, स्थानीय तहबाट माग भए अनुसारको साधन स्रोत केन्द्रीय समितिबाट उपलब्ध हुन सकेको छैन । केन्द्रीय समितीका पनि आ-आफ्नै समस्या छन् । मागे अनुसारको रकम र साधनस्रोत उपलब्ध गराउन नसकेको उदाहरण यसपटक पनि विगतमा जस्तै दोहोरिएका छन् । बाढीपहिरो व्यवस्थापनमा स्थानीय तहबाट माग भए बमोजिमको आवश्यक रकम, जनशक्ति र साधनस्रोत केन्द्रले उपलब्ध गराउन सकेन । यस सम्बन्धमा लागू औषध नियन्त्रण तथा दैवी प्रकोप व्यवस्थापन विभागका शाखा अधिकृत भन्छन्, ‘ स्थानीय तहलाई आवश्यक सबै सहयोग केन्द्रबाट संभव छैन । माग भएबमोजिम बठाउने हो भने छ पचास करोड रूपैयाँले पुग्दैन ।’ यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने केन्द्रीय समिति समेत निष्क्रिय छ । समिति सक्रिय भएको भए दैवी प्रकोप केन्द्रीय सहायता कोष दह्रो हुन्थ्यो । कोषलाई आवश्यक आर्थिक स्रोत बेलैमा पहिचान हुन्थ्यो जसले गर्दा समयमै घटनास्थलमा आवश्यक रकम पुग्थ्यो । साथै बाढीपहिरोमा परेकालाई उद्धार गर्ने क्रममा आवश्यक साधन स्रोत समेत केन्द्रले समयमै जुटाइदिन सकेन । हेलिकप्टर र उद्धार जनशक्तिको अभाव अहिले पनि खड्कियो जबकि केन्द्रीय समितिमा सबै निकायका प्रतिनिधि सदस्य छन् । यो समस्या ती निकायबीचको समन्वय अभावका कारण भएको हो । ऐनले केन्द्रीय, क्षेत्रीय, जिल्ला र स्थानीय सहायता कोष

स्थापना गर्न सक्ने व्यवस्था गरिदिएको छ। तर, अहिले अधिराज्यका कतिपय जिल्ला यी कोषमा आवश्यकभन्दा बढी रकम छ भने कतिपय रकमको अभावले पुनर्वासलगायत तटबन्धका काम रोहिएका छन्। समग्रमा भन्नुपर्दा वर्षायाम सुरु हुनुपूर्व नै यी समितिहरूले पूर्वतयारी गर्नुपर्छ। समिति सधैं ऐनले व्यवस्था गरेका काम कर्तव्यप्रति जिम्मेवार, क्रियाशील, निष्पक्ष र पारदर्शी हुनु जरूरी छ अन्यथा बाढीपहिरो हाम्रो लागि सधैं नियमित आकस्मिकता हुनेछ। पीडितको संख्या दिनप्रतिदिन थपिदै जानेछ।

आवास ऐन-२०४४ र भवन आचारसंहिता-२०५० को सातौं खण्ड पनि दैवी प्रकोप व्यवस्थापन सँग सम्बन्धित छन्। तर पनि यी ऐन नियमले ग्रामिण र पहाडी भेगलाई समेट्न सकेका छैनन्। आवास ऐनको मुख्य उद्देश्यले व्यवस्थित एवं सुरक्षित स्थानमा घर बनाउन निर्देश गर्नु हो। भवन आचारसंहिताले पनि एउटा निश्चित मापदण्ड अनुसार घर बनाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यी व्यवस्था मुख्यतया भूकम्पबाट हुने क्षति न्यूनीकरणलाई मध्य नजर राखेर गरिएको छ। यी व्यवस्थाले बाढीपहिरोबाट हुने क्षति न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका कुनै पक्षलाई समेटेका छैन।

कार्यान्वयनमा नआएको कार्ययोजना :

बाढीपहिरो क्षति न्यूनीकरणका लागि सरकारले छुट्टै नीति अहिलेसम्म पनि बनाएको छैन। प्रकोप न्यूनीकरणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय दशक १९९१-२००० को अवसरमा सरकारले बाढीप्रकोप न्यूनीकरणका लागि एक कार्ययोजना भने तयार गरेको छ। उक्त योजनाले सुभाएका मुख्य उपायहरू बाढीपहिरो हुन सक्ने क्षेत्रको नाप जाँच, बाढीको पूर्वानुमान, भू तथा जलाधार क्षेत्रको व्यवस्थापन, जनचेतना र आय आर्जन वृद्धि कार्यक्रमको कार्यान्वयन, सूचना तथा सहयोग आदानप्रदान र राष्ट्रिय भू-उपयोग नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन। आवश्यक नियमावली र सरकारी नियमहरू माफ्न आपसी समन्वयको अभावले उक्त योजना कार्यान्वयन हुन सकेको देखिदैन। उक्त योजनालाई लागू गर्ने क्षमतामा सुधार ल्याउने नीति तय गरिएको छ। यसका लागि अत्याधुनिक भौगर्भिक, मौसमी र जल व्यवस्थापन प्रविधि अपनाएर प्रकोप रोकथाम, न्यूनीकरण र निवारण गर्ने सोचाइ राखिएको छ।

कार्ययोजनाले औल्याएका कुनै पनि उपाय अहिलेसम्म कार्यान्वयन भएका छैनन्। कार्यान्वयन गर्ने निकाय कुन हो त्यो पनि प्रष्ट छैन। बाढीपहिरो क्षेत्रको नापजाँच अहिलेसम्म भएको छैन। केही बाढीपहिरो गएका क्षेत्रको अध्ययन गरी तिनलाई व्यवस्थापन गर्ने काम मात्र भएको छ। भू-जलाधार क्षेत्रको व्यवस्थापन भने कछुवा गतिमा भइरहेको देखिन्छ जुन काम भू तथा जलाधार संरक्षण विभागले गर्दै आएको छ। जनचेतना र आयआर्जनतर्फ कुनै काम भएको देखिदैन। मौसमको पूर्वानुमान समेत सही ढंग र प्रविधिबाट भइरहेको अवस्थामा बाढीको पूर्वानुमान कहिले हुने हो थाहा सम्बन्धित निकायलाई समेत थाहा छैन। त्यसैगरी गत पन्ध्र वर्षदेखि सरकारका विभिन्न निकाय तथा योजना आयोगले आफ्ना योजनामा भू-उपयोग नीतिको आवश्यकता औल्याएका छन्। तर, अहिलेसम्म त्यो बनेको छैन। तर पनि यी निकायको अवस्थामा कुनै सुधार आउने संकेत देखिदैन।

योजनामा दैवीप्रकोप र त्यसभित्रको बाढीपहिरो :

योजनाको व्याख्या गर्नुपूर्व के भन्न उपयुक्त हुन्छ भने ' दैवीप्रकोपसम्बन्धी विगतका सबै योजना कागजमा मात्र सीमित भए, यी व्यवहारमा कहिल्यै कार्यान्वयन भएनन्।' पञ्चवर्षीय योजनामा निकै राम्रा र कहिल्यै

योजना र कार्यक्रम समावेश हुन्छन् । यस क्षेत्रमा पनि त्यस्तै कार्यक्रम विगतका योजनामा समावेश गरिएका थिए । समावेश भएका योजनालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गरिदिएको भए मात्र पनि बाढीपहिरोबाट हुने क्षति अहिलेसम्म धेरै कम हुन्थ्यो होला । विडम्बना नै भन्नुपर्छ यो मुलुकका बाढीपहिरोमा मात्र होइन हरेक क्षेत्रमा यस्तै हुन्छ । विगतका वर्षमा जस्तै गरी सरकार दसौं योजनाको सार्वजनिक गर्ने तयारीमा जुटिरहेको छ । पहिले जस्तै गरी सरकारले दसौं योजना (०५९ देखि ०६४ सम्म) मा प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोप व्यवस्थापन शीर्षकमा पृष्ठभूमि, उद्देश्य, रणनीति, नीति, कार्यक्रम, अपेक्षित उपलब्धी र कार्यान्वयन तथा उपलब्धी हासिल गर्नमा पर्नसक्ने सम्भावित व्यवधान तथा जोखिमहरू समावेश गरेको छ । सरसर्ती हेर्दा दसौं योजनामा उल्लिखित विषयहरू निकै सान्दर्भिक र उपयोगी छन् । अधिकांश कार्यक्रम नवौं योजनाबाट नै लिइएको छ । तर, प्रश्न के उठ्छ भने यी विषय पनि अधिल्ला योजनामा समावेश भएका विषय जस्तै कार्यान्वयनबिना हराएर जाने हुन् की ! आठौं र नवौं पञ्चवर्षीय योजनामा पनि दैवीप्रकोप व्यवस्थापनका क्षेत्रमा अति राम्रा र आवश्यक कार्यक्रम समावेश गरिएको थियो । तर, ती कार्यक्रमले कागजबाट बाहिर आउने मौका कहिल्यै पाएनन् ।

दसौं योजनामा के छ ? के छैन ?

दसौं योजनाले पनि बाढीपहिरो व्यवस्थापनतर्फ छुट्टै व्यवस्था गरेको छैन । अधिल्ला योजनाहरूमा जस्तैगरी बाढीपहिरोलाई दैवीप्रकोप अन्तर्गत राखिएको छ । प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोप व्यवस्थापनको कार्यलाई व्यवस्थित एवं प्रभावकारी बनाई मुलुकमा संचालित विकास निर्माणका कार्यक्रमलाई दीगो, भरपर्दो एवं उच्च प्रतिफलयुक्त बनाउनुका साथै जनजीवनलाई सुरक्षित बनाउन ठोस योगदान पु- याउने उद्देश्य दसौं योजनाको हो । भूकम्पीय जोखिम क्षेत्रमा परेका भूकम्पलगायत अन्य प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने क्षति न्यूनीकरण गर्न बहूत पूर्व तयारीको आवश्यकता महसुस गरिएको छ ।

प्रकोप व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरूबीच पर्याप्त समन्वय, व्यवस्थापनका प्रयास मूलतः उपचारात्मक नभई रोकथाममूलक, प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी पूर्वसूचना एवं चेतावनी दिने आधुनिक प्रविधि प्रचलनमा ल्याउनु, प्रकोपका संभावित क्षेत्रहरूको नक्साङ्कन हुनु, प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी पर्याप्त जनचेतना अभिवृद्धिको आवश्यकता महसुस गरिएको छ । साथै प्राकृतिक तथा मानवजन्य प्रकोपसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको सम्बन्धलाई विस्तार गर्दै प्रकोपजन्य सूचनाहरूको आदानप्रदान गरी प्रकोपको प्रभाव न्यूनीकरण भएबाट आर्थिक विकासमा योगदान पुग्न जानुका साथै जोखिमपूर्ण क्षेत्रहरूको नक्साङ्कन जनधनको क्षति न्यून गर्न सहयोग पुग्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । उल्लेखित विषयलाई आधार मानेर पाँच बुँदे रणनीति उल्लेख गरिएको छ ।

- प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोप व्यवस्थासम्बन्धी योजना एवं नीति तयार गर्दा एवं वातावरणीय प्रभाव न्यूनीकरण हुने प्रविधिको प्रयोग तथा विकासमा जोड दिने ।
- प्रकोप पीडित परिवारहरूलाई राज्यबाट पु- याइने राहत तथा उद्धारसम्बन्धी कार्यहरूलाई पारदर्शी बनाउने ।
- भूकम्प, बाढीपहिरोका सम्भाव्य क्षेत्रहरूको जोखिम नक्साङ्कन तयार गर्ने ।

- देशमा स्थापना गरिएका भूकम्प मापन केन्द्रलाई सुदृढीकरण गरी नियमित रूपमा भूकम्पको अनुगमन गर्ने ।
- प्रकोप व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विद्यमान कानून एवं संगठनात्मक संरचनामा सम-सामयिक सुधार गर्ने ।

नीति :

- प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोप व्यवस्थासम्बन्धी दीर्घकालीन कार्ययोजना तर्जुमा गरी यस कार्यमा संलग्न दातृ निकाय, सरकारी एवं गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रबीच समन्वय कायम गर्दै कार्ययोजनामा आधारित क्षेत्रगत कार्यक्रमहरूको तर्जुमा एवं कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- पूर्वाधार निर्माणसम्बन्धी आयोजनाहरू कार्यान्वयन गर्नु अगावै वातावरणीय प्रभाव अध्ययन एवं प्राकृतिक प्रकोप मूल्यांकनसम्बन्धी अध्ययनलाई अनिवार्य बनाउने ।
- बाढीपहिरो, भूकम्प लगायतका प्राकृतिक प्रकोपको व्यवस्थापनमा जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने ।
- प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनको कार्यमा संलग्न निकायहरूको संस्थागत सुदृढीकरणमा जोड दिदै दैवी प्रकोप व्यवस्थापन विभागलाई केन्द्रीय समन्वयकर्ताको रूपमा विकास गर्ने ।
- विगतमा देशभित्र गएका भूकम्पहरूको व्यवस्थापन एवं त्यसबाट परेको प्रभावको मूल्याङ्कन गरी भविष्यमा यस्ता विनासकारी भूकम्पबाट हुनसक्ने क्षतिको न्यूनीकरण गर्न भूकम्प प्रकोप क्षेत्रको रेखांकन, भूकम्पको नियमित अनुगमन, पूर्वतयारी व्यवस्थापन एवं त्यस क्षेत्रमा जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने ।
- जल उत्पन्न प्रकोपसम्बन्धी सूचना संकलन एवं अदानप्रदान, भण्डारण, प्रवाह सुदृढीकरण, संभावित बाढी, पहिरो, गोग्रान बहाव तथा हिमतालहरूको जोखिम नक्सा तयार गरी प्रकोपजन्य क्षेत्रको वर्गीकरण गर्ने ।
- विभिन्न प्रकोपबाट पीडित जनताको जनधनको क्षतिका साथै स्वास्थ्यमा परेको नकारात्मक प्रभावलाई निराकरण गर्न उपचारात्मक तथा पुनःस्थापना कार्यहरू गर्ने नीतिगत व्यवस्था गर्ने ।

कार्यक्रम :

- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा क्रियाशील प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी संस्थाहरूबीच समन्वय गरी एक एकीकृत सूचना प्रणालीको विकास गर्ने ।
- प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्न माध्यमिक तहसम्मको पाठ्यक्रममा यससम्बन्धी पाठ्यसामग्री समावेश गर्ने लगायत विभिन्न चेतनामूलक कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने ।

- भूकम्प, बाढीपहिरो जस्ता प्राकृतिक विपत्तिहरूबाट प्रभावित हुने संभाव्य क्षेत्रको नक्साङ्कन, आधारभूत सूचना प्रणालीको आधारमा केन्द्रमा एक केन्द्रीय सूचना केन्द्र र जिल्लाहरूमा क्रमिक रूपमा जिल्ला सूचना केन्द्रको व्यवस्था गर्ने ।
- प्रकोपविरुद्ध पूर्वतयारीका लागि विद्यमान संस्थागत क्षमताको लगत तयार गरी पाँचवटै विकास क्षेत्रमा स्थापना गरिने भण्डारण केन्द्रहरूमा राहत तथा उद्धार सामग्रीको भण्डारण गर्ने ।
- खानी तथा भू-गर्भ विभागमार्फत नेपाल अधिराज्यको भौगर्भिक नक्सा तयार गर्ने, खनिज अन्वेषण कार्य गर्ने, बाढीपहिरो, भू-क्षय, भूकम्पजस्ता प्राकृतिक प्रकोपबाट क्षति हुनसक्ने क्षेत्रहरूको पहिचान गरी ती क्षेत्रहरूको हेजार्ड म्याप तयार गर्ने, पहिरोसम्बन्धी लगत तयार गर्ने ।
- जल उत्पन्न प्रकोपबाट हुने क्षति र यसको व्यवस्थापन सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्न चेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
- प्रकोपबाट पीडित जनता तथा क्षेत्रको धनजन क्षतिको लेखाजोखा गर्ने पीडितहरूलाई मनोवैज्ञानिक सरसल्लाह दिने, लत्ताकपडा, खाद्यान्न, औषधि, आवास आदि व्यवस्था गरी राहत कार्यक्रम संचालन गर्ने । साथै पीडितहरूलाई सामान्य जीवनयापन गराउन सक्षम बनाउन पुनःस्थापन कार्यक्रम संचालन गर्ने ।

तर, योजनाको कार्यान्वयनमा अघिल्ला वर्षमा जस्तै व्यवधान आउने देखिन्छ । योजनामा उल्लेख व्यवस्था कुन-कुन निकायले कसरी गर्ने भन्ने स्पष्ट छैन जसले गर्दा विगतमा जस्तै दैवी प्रकोपसम्बन्धी विगतका व्यवस्था जस्तै यी पनि कार्यान्वयनमा आउँछन् भन्न सकिने अवस्था छैन । बाढीपहिरोबाट सिर्जित सम्पूर्ण समस्याको समाधान गर्ने एउटै निकाय नभएको अवस्थामा योजना स्पष्ट नहुनु पनि एउटा ठूलो समस्या हो ।

बाढीपहिरो व्यवस्थापन गर्ने वास्तविक निकायको पहिचान अहिलेसम्म हुन सकेको छैन जबकि आठौं योजनाको दैवीप्रकोप अन्तर्गत बाढीपहिरोसम्बन्धी व्यवस्था राखिदै आएको छ । बाढीपहिरो व्यवस्थापन गर्ने वास्तविक निकाय पहिचान गर्ने जिम्मेवारी कसको हो ? योजनामा उल्लेखित कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी कसको हो ? यी कार्यक्रमप्रति कुन-कुन निकाय जिम्मेवार हुनुपर्छ, यो पनि अहिलेसम्म स्पष्ट छैन । यिनै अस्पष्टताले गर्दा विगतका कार्यक्रम कार्यान्वयनमा नआएका हुन् । सरकारले योजनामा उल्लेखित कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार निकायको पहिचान गर्ने, निकायको पहिचानपछि त्यसको कार्यान्वयन प्रक्रियाबारे स्पष्ट व्यवस्था गरिदिने र आर्थिक स्रोत जुटाइदिनुपर्ने देखिन्छ ।

लक्षित उद्देश्य प्राप्त गर्न सीमित बजेट नै प्रमुख समस्याका रूपमा देखिने संभावना दसौं योजनामै प्रष्ट उल्लेख छ । विनियोजित बजेट पनि समयमा निकासा नभई आर्थिक वर्षको अन्त्यमा निकासा हुने परिपाटीले गर्दा लक्षित उद्देश्य प्राप्तमा अवरोध उत्पन्न हुनजान्छ । साथै भौगोलिक विकटताका कारण सूचना संकलनमा कठिनाई हुनु अर्को प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको छ ।

आठौं र नवौं योजनाको प्राथमिकता :

आठौं पञ्चवर्षीय योजना (०४९ देखि ०५४) ले पहिलो पटक राष्ट्रिय भू-उपयोग योजना तथा नीतिको आवश्यकता महसुस गरेको छ। आठौं योजनामा योजनावद्ध विकासको धेरै वर्ष बितिसक्दा पनि नेपालमा व्यापक भू-उपयोग नीतिको अझै अभाव छ भनिएको छ। राष्ट्रिय भू-उपयोग योजना तथा नीति योजना अवधिभित्रै बनाउने प्रतिबद्धता योजनामा व्यक्त छ। तर, विडम्बना दस वर्ष बितिसक्दा पनि योजनाको उक्त व्यवस्था कार्यान्वयन भएको छैन।

नवौं योजनामा दैवी प्रकोपलाई सामाजिक सुरक्षा तथा समाज कल्याण अन्तर्गत राखिएको छ। यसको पहिलो बुँदामा नै 'दैवी प्रकोप' राखिएको छ। यसमा पनि बाढीपहिरोसम्बन्धी छुट्टै बुँदा समावेश छैन प्राकृतिक तथा मानवीय सबै प्रकारका प्रकोपलाई एउटैमा समेटेर योजना बनाइएको छ। दैवी प्रकोप नियन्त्रण र क्षति न्यूनीकरणसम्बन्धी निम्न लिखित योजना तर्जुमा गरिएको थियो।

- दैवी प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी सूचनाको आदानप्रदानका लागि 'प्रकोप व्यवस्थापन सूचना प्रणाली' को स्थापना गरिनेछ।
- बाढीपहिरोबाट बढी प्रभावित हुनसक्ने संभावना रहेका क्षेत्रहरूको खतरा नक्साङ्कन गर्ने र सोका लागि आवश्यक भौगर्भिक, जलीय, मौसमीय अध्ययनका आधारमा रोकथाम गर्न प्रभावकारी कदम चालिनेछ।
- पाँचौं विकास क्षेत्रमा उद्धार तथा राहत सामग्रीहरूको भण्डार गर्ने एक-एक वटा केन्द्रको व्यवस्था गरिनेछ।
- जिल्लास्तरमा स्थायी उद्धार टोलीको गठन, तालिम प्राप्त उद्धारकर्ताहरूको व्यवस्था, क्षति मूल्याङ्कन टोलीको व्यवस्था र प्रकोपबाट पीडित परिवारको पुनःस्थापना र क्षतिग्रस्त भौतिक संरचनाको पुनःनिर्माणसम्बन्धी योजना तथा कार्यान्वयनका लागि आवश्यकता अनुसार जिल्लास्तरमा स्थायी समिति गठन गरिनेछ।
- दैवीप्रकोपसम्बन्धी विद्यमान ऐन तथा संगठनात्मक संरचनालाई आवश्यक सुधार गरिनेछ।

माथि उल्लिखित कुनै पनि योजना व्यवहारमा कार्यान्वयन भएनन्। योजनामा उल्लिखित कुराहरू मुलुकले मागिरहेको छ। तर, के गर्ने ती काम कहिल्यै पनि भएनन्। यी योजना किताब मात्र सीमित भए। समस्या जहाँको त्यहीं रह्यो

बाढीपहिरो व्यवस्थापनमा स्थानीय निकाय :

गाविस, जिबिस र नगरपालिका

बाढीपहिरो व्यवस्थापनमा स्थानीय निकायको अहं भूमिका हुन्छ। जनताले चुनेका प्रतिनिधिहरूको संस्था हुन् स्थानीय निकाय। यी संस्था सदैव जनताको समस्याप्रति संवेदनशील हुनुपर्छ। समस्या समाधानका लागि हरसंभव प्रयास स्थानीय निकायबाट हुनुपर्छ। बाढीपहिरो पीडित समुदाय, परिवार र व्यक्तिहरूको वास्तविक

समस्याबारे अरू निकायलाई भन्दा यी निकायलाई बढी जानकारी हुन्छ। बाढीपहिरोबाट पीडित जनताको सबैभन्दा नजिकको संस्था भनेका नै स्थानीय निकाय हुन्। ती निकायले स्थानीय साधनस्रोतको बढीभन्दा बढी प्रयोग गरेर बाढीपहिरोपछिको उद्धार, राहत र पुनर्वासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन्। स्थानीय निकायका रूपमा रहेका नगरपालिका, जिल्ला विकास समिति र गाउँ विकास समिति सर्वसाधारणका जति नजिक छन् त्यति अरू संघसंस्था हुन सक्दैन। त्यसैले बाढीपहिरो व्यवस्थापनमा यी निकायको भूमिका महत्वपूर्ण हुनुपर्छ।

अहिले यी निकायले दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन-२०३९ मा संकटग्रस्त क्षेत्रमा दैवी प्रकोप उद्धार कार्य गर्न गराउन सरकारले आवश्यकता अनुसार जो कसैलाई पनि आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। आदेश पाउनेमा स्थानीय निकायलाई पनि पर्नसक्छन्। अहिले पनि यी निकायले आदेश अनुसार काम गर्दै आएका छन्। तर, सरकारको आदेशको पालना सही तरिकाले भएको छ, छैन त्यो आफ्नै ठाउँमा छ। ऐनमा व्यवस्था भएअनुसार सरकारले तल उल्लिखित कार्यका लागि जो सुकैलाई पनि आदेश दिन सक्छ।

- सङ्कटग्रस्त क्षेत्रमा आवश्यकता अनुसार सरकारी वा गैरसरकारी कार्यालय, शिक्षण संस्था तथा अन्य संघसंस्थाहरूलाई केही अवधिको लागि बन्द गर्ने
- सङ्कटग्रस्त क्षेत्रमा दैवी प्रकोप उद्धार कार्यमा प्रतिकूल असर पर्न सक्ने कुनै कामकारवाही गर्न नदिने
- सङ्कटग्रस्त क्षेत्रभित्रका व्यक्तिहरूलाई सुरक्षित स्थानमा सार्ने वा सार्न लगाउने,
- दैवी प्रकोप उद्धार कार्यको प्रयोजनका लागि कुनै व्यक्ति वा संस्थाको चल अचल सम्पत्ति उपयोग गर्न आवश्यक भएमा ताकिएको अवधिभरका लागि अस्थायी तवरले प्राप्त गर्ने,
- सङ्कटग्रस्त क्षेत्रमा रहेका मालसामानहरू सुरक्षित स्थानमा सार्ने वा सार्न लगाउने,
- सरकारी स्रोत तथा साधनलाई उपयोग गर्ने,
- सम्बन्धित जिल्लाभित्रका गैरसरकारी कार्यालय, संस्था वा व्यक्तिको सवारी साधनलाई कुनै नश्वित अवधिसम्मका लागि नियन्त्रणमा लिने र प्रयोग गर्ने,
- सम्बन्धित जिल्लाभित्रको गैरसरकारी कार्यालय, संस्था वा व्यक्तिको खाद्यान्न, लत्ताकपडा, औषधि, निर्माण सामग्री तथा अन्य बस्तुहरू नियन्त्रणमा लिने र दैवी प्रकोपद्वारा पीडित व्यक्तिहरूलाई वितरण गर्ने,
- सङ्कटग्रस्त क्षेत्रमा पर्ने जग्गा, घर, कल-कारखाना, देव-देवालय तथा धार्मिक स्थल र अन्य यस्तै महत्वपूर्ण वस्तु वा स्थानलाई विनाश हुनबाट बचाउन उपाय गर्ने,
- सर्वसाधारण जनताको जीउधनको रक्षाका लागि अन्य आवश्यक सुरक्षात्मक उपायहरूको व्यवस्था गर्ने,
- श्री ५ को सरकारले तोकेको अन्य काम गर्ने।

जिल्ला तथा स्थानीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिमा स्थानीय निकायका प्रतिनिधि पनि हुन्छन् । सबैभन्दा महत्वपूर्ण भूमिका स्थानीय निकायले ती समितिबाट पनि निर्वाह गर्न सक्छ । समितिलाई क्रियाशील र प्रभावकारी बनाएर । तर, अहिले समितिमा भएका कुनै पनि सम्बन्धित संघसंस्थाका प्रतिनिधिको प्रभावकारी भूमिका देखिदैन । यी समिति क्रियाशील भइदिएका भए त समस्या समाधानका शुभसंकेतहरू देखिन्थे बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्रमा । अहिले अधिराज्यका विभिन्न स्थानमा बाढीपहिरो पीडितहरू प्रकोपको चार महिना बितिसक्दा पनि त्रिपालमुनि सुत्न बाध्य भएका छन् जुन हाम्रो स्थलगत अध्ययनले देखाउँछ । समितिले केन्द्रीय र क्षेत्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिको निर्देशन अनुसार प्रकोप व्यवस्थापनका काम गर्दै आएका छन् ।

मौन छ : स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली :

स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली-२०५६ ले पनि दैवी प्रकोप व्यवस्थापन भनेर कुनै पनि व्यवस्था गरेको छैन । दैवीप्रकोपलाई केन्द्रविन्दु बनाएर कुनै कानुनी व्यवस्था नभएको नियमावलीमा बाढीपहिरो धेरै टाढाको कुरो हो । प्रकोप व्यवस्थापनमा स्थानीय निकायको भूमिकाबारे नियमावलीले केही उल्लेख छैन । दैवी प्रकोप उद्धार ऐनमा दैवी प्रकोप व्यवस्थापनमा सरकारले जुनसुकै निकायलाई पनि माथि उल्लेखित आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ भने स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावलीमा गाउँ, नगर र जिल्ला परिषद्लाई देहाय बमोजिमका काम कर्तव्य र अधिकार दिएको छ । सरकारले दिएका जुनसुकै निर्देशन सही रूपमा पालना गर्ने र पालना भए नभएको हेर्न जिम्मेवारी दिएको छ जसमा बाढीपहिरो पनि पर्न सक्छ । उद्धार ऐनमा उल्लेख कार्यका लागि सरकारले स्थानीय निकायलाई यदि कुनै निर्देशन दिएको छ भने त्यो पालना गर्नुपर्ने दायित्व स्थानीय निकायको हुन्छ । यस्ता निर्देशनप्रति स्थानीय निकाय जवाफदेही हुनुपर्छ ।

गाउँ परिषद्को काम, कर्तव्य र अधिकारको हकमा सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग र जिल्ला विकास समितिले दिएका निर्देशन सही रूपमा पालना भए वा नभएको समीक्षा गरी गाउँ विकास समितिलाई आवश्यक निर्देशन दिने । साथै सरकारले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमको बारेमा जनस्तरमा चेतना जगाउन र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गराउन गाउँ विकास समितिलाई आवश्यक निर्देशन दिने । यसमा राष्ट्रिय योजना आयोगका दैवी प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यक्रम पनि पर्न सक्छन् ।

यसैगरी नगर परिषद्लाई पनि सरकारले नगरपालिकालाई दिएको अनुदान, अन्य रकम कलम र कर, शुल्क आदिबाट उठेको रकमको उचित व्यवस्थापन, संचालन गर्ने सम्बन्धमा दिएको निर्देशन सही रूपमा पालन भए नभएको समीक्षा गरी नगरपालिकालाई आवश्यक निर्देशन दिनुपर्ने व्यवस्था नियमावलीमा छ । सरकारले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमका बारेमा जनस्तरमा चेतना जगाउन र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गराउन नगरपालिकालाई नगर परिषद्ले आवश्यक निर्देशन दिनसक्छ । नियमावलीमा ठीक यस्तै व्यवस्था जिल्ला परिषद्का लागि पनि गरिएको छ । सरकारले स्थानीय जुनसुकै कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्न सक्छ । त्यसमा बाढीपहिरोसम्बन्धी जनचेतना कार्यक्रम पनि हुनसक्छ । यति बेला स्थानीय निकायको भूमिका महत्वपूर्ण हुनुपर्छ ।

नियमावलीले घर बनाउँदा नक्सा पास गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यो एउटा राम्रो व्यवस्था हो । तर, यससँगै भौगोलिक विकटता र कमजोर भौगर्भिक बनावट भएको हाम्रो जस्तो मुलुकका लागि जोखिम वा संभावित बाढीपहिरोका क्षेत्रको पहिचान गर्नु पर्ने पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ । विकट पहाडी जिल्लाहरू र

अधिराज्यका ठूल-ठूला नदी र खोलाहरू नजिकका गाउँबस्तीहरू बाढीपहिरोबाट बढी प्रभावित छन् । त्यसैले यस्ता ठाउँको पहिचानका लागि जोखिम नक्षांकीरण गर्ने व्यवस्था पनि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन राख्नुपर्ने देखिन्छ । स्थानीय निकायले नै त्यस्ता क्षेत्रको पहिचान गरी संभावित क्षति न्यूनीकरण गर्न सक्छन् । तर, यो व्यवस्था तत्काल राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

hgk|tlglw gxbf af9l klx/fkll8tn]/fxt kfPggM

सरकारले स्थानीय पदाधिकारीको म्याद थप नगर्दा ती निकाय जनप्रतिनिधिविहीन भएकाले बाढीपहिरो पीडित परिवार राहत पाउन वञ्चित भए । जिल्लाका विभिन्न भागमा बाढी र पहिरो बाट व्यापकरूपमा धनजनको क्षति भए पनि पीडितका लागि जिल्लास्तरमा गठित दैवीप्रकोप उद्धार समितिलाई राहत सामग्री वितरण गर्न समस्या परेको थियो ।

जनप्रतिनिधिहरू नहुँदा जिल्लाका विकट क्षेत्रका बाढीपहिरोपीडित राहतका लागि संबन्धित निकाय समक्ष पुग्न नसक्ने अवस्था सिर्जना भएको थियो । गाविस सचिवलाई क्षतिको विवरण पेस गर्न जिल्ला दैवीप्रकोप उद्धार समितिले निर्देशन दिएपनि विकट क्षेत्रका अधिकांश गाविसमा सचिव समेत नभएकाले ती क्षेत्रको स्पष्ट विवरण प्राप्त हुन सकेन ।

प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा गठित जिल्ला दैवीप्रकोप उद्धार समितिले बाढीपहिरो बाट मृत्यु भएका व्यक्तिका परिवारलाई प्रति मृतक १० हजार रूपैयाँ राहत उपलब्ध गराए पनि विकटस्थानका मृतकका परिवार राहत बुझ्न आउन सकेनन् । बाढीपहिरोले धनजनको क्षति भएका परिवारले तत्काल राहतका लागि गाविसमा निवेदन दिए तापनि राहतकोषमा भएको रकम समेत निकाल्न नसकिएको तथ्य उजागर भए । बाढीपहिरोले क्षति पु- याए पनि ती गाविसको कोषमा रहेको राहत रकम तत्काल उपयोग हुन सकेन ।

संसद् र सांसदको भूमिका :

जनताले चुनेर पठाएका जनप्रतिनिधिहरूको संस्था सांसदको भूमिका दैवी प्रकोप व्यवस्थापनमा प्रभावकारी हुनुपर्ने हो । तर, सांसदको विगतको घटनाक्रमलाई हेर्ने हो भने यस्तो देखिदैन । सांसदका दुवै सदन प्रतिनिधि र राष्ट्रिय सभा सुरु भइरहको बेलामा बाढीपहिरो जस्ता प्रकोपबाट ठूलो संख्यामा मान्छे मरे वा राहत सामग्री उपलब्ध भएन भने तत्काललाई संसदका दुवै सदनले सरकारको ध्यानाकर्षण गराउँछन् । तर, प्रकोपबाट पीडितहरूको पुनर्बास तथा व्यवस्थापनतर्फ संसदको भूमिका शून्य देखिन्छ । प्रतिनिधि र राष्ट्रिय सभाभित्र पनि विभिन्न क्षेत्र हेर्ने समितिहरू छन् । ती समितिको भूमिका पनि दैवी प्रकोप व्यवस्थापनमा प्रभावकारी छैन । बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्रमा जाने, प्रतिवेदन तयार गर्ने र सरकारलाई दीर्घकालीन व्यवस्थापनमा दवाव दिन सक्छन् यी समितिले छ । यसमा पनि चुकेका छन्, समितिहरू । यस्ता प्रकोप व्यवस्थापनमा संसदहरू त्यत्तिकै चनाखो हुनुपर्ने देखिन्छ ।

दैवी प्रकोप उद्धार ऐन-२०३१ ले एक ठाउँमा मात्र संसदको आवश्यकता महसुस गरेको छ । ऐनमा व्यवस्था भए अनुसूच्य गठित केन्द्रीय समितिले दैवी प्रकोपबाट प्रभावित जिल्लाबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सम्बन्धित संसदलाई केन्द्रीय समितिको बैठकमा आमन्त्रण गर्ने छ । यतिबेला पनि सम्बन्धित क्षेत्रका संसद बाढीपहिरो पीडितहरूको समस्या समाधानमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । केन्द्रीय समितिको बैठकमा अनिवार्य

प्रतीक्षापछि भेट पाए पनि महानिर्देशकले बाढीपहिरो र उद्धार कार्यको बारेमा कुरा गर्न चाहनुभएन। स्वर्ण र गौरजिम्मेवार शैलीमा प्रस्तुत हुँदै पौडेलले सञ्चारकर्मीलाई एक शाखा अधिकृतको जिम्मा लगाइदिनुभयो।

‘कान्तिपुरबाट पत्रकारहरू आएका छन्। बाढीपहिरोबारे जानकारी चाहियो रे। तिमिले यिनीहरूलाई केही सूचना दिएर पन्छाइदिनु।’ शाखा अधिकृत लेखनाथ पोखरेललाई निर्देशन दिँदै निर्देशकले भने। मुलुकको जुनसुकै भागमा दैवी घटना भएपछि प्रमुख जिल्ला अधिकारीमार्फत उक्त विभागमा जानकारी आउँछ। चौबीसै घन्टा खुल्ला रहने गृह मन्त्रालयको कन्ट्रोलरूमबाट सूचना संकलन गरिन्छ। तर, पनि यसबाट सर्वसाधारणलाई जानकारी नै छैन। कन्ट्रोलरूमको फोननम्बर विपत्तिको बेला पनि सार्वजनिकसम्म भएको छैन। दैवीप्रकोपबारे जानकारी दिएर उद्धारकार्यको माग गर्ने कन्ट्रोलरूमको फोननम्बर २२६०४४ हो। यही केन्द्रीय उद्धार कार्यको केन्द्रविन्दु हो।

जिल्लास्तरमा सुरक्षाकर्मीको संख्या नपुग भएमा र हेलिकप्टर प्रयोग गरेर घटनास्थल पुग्नु याउने कार्यमा विभागले समन्वय गरिदिन्छ। त्यसका साथै विपत्तिमा पर्नेहरूलाई राहत वितरण पनि गर्ने गरेको छ। सरकारले ५ वर्षदेखि नै दैवी प्रकोप उद्धारका लागि प्रत्येक वर्ष २ करोड ५० लाख रूपैयाँ छुट्याउँदै आएको छ। जिल्लाको माग अनुसार रकम पठाउने हो भने वार्षिक ५० करोड रूपैयाँभन्दा बढी रकम छुट्याउनुपर्ने विवरण छ। अधिल्लो वर्षको तुलनामा यस वर्ष बढी क्षति हुने सम्भावना छ।

खोटाङ, मकवानपुर, काठमाडौं, म्याग्दी, रौतहट, महोत्तरी, सिराहा, चितवन, धादिङ लगायत २० जिल्लामा उद्धारकार्यका लागि अहिलेसम्म ५२ लाख रूपैयाँ पठाइसकिएको छ। दैवी विपत्तिमा परेकालाई कति राहत प्रदान गर्ने भन्ने सरकारी मापदण्ड अनुसार ती रकम खर्च हुने अधिकृत पोखरेलले बताउनुभयो।

जिल्लास्तरमा सुरक्षाकर्मीको संख्या नपुग भएमा र हेलिकप्टर प्रयोग गरेर घटनास्थल पुग्नु याउने कार्यमा विभागले समन्वय गरिदिन्छ। त्यसका साथै विपत्तिमा पर्नेलाई राहत वितरण पनि गर्ने गरेको छ। सरकारले पाँच वर्षदेखि नै दैवी उद्धारका लागि प्रत्येक वर्ष २ करोड ५० लाख छुट्याउँदै आएको छ। जिल्लाको माग अनुसारको रकम पठाउने हो भने वार्षिक ५० करोड रूपैयाँभन्दा बढी रकम छुट्याउनुपर्ने विवरण विभागसँग छ। केन्द्रीय समितिको निर्णय अनुसार तय भएको मापदण्ड अनुसार विभागले प्रभावित जिल्लामा राहत स्वस्व रकम पठाउने गर्छ।

प्रशासनतर्फका २१ कर्मचारी रहेको विभागले बाढीपहिरो, आगजनीजस्ता दैवी घटना भइसकेपछि उद्धार र राहत वितरणको सीमित कार्य मात्रै गर्दै आएको छ। अत्यन्त प्राविधिक विषय मानिन्छ, दैवी प्रकोप तर यहाँ एउटा कर्मचारी पनि प्राविधिक छैनन्। गृहमन्त्री अध्यक्ष रहने केन्द्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिको सचिवालयको काम समेत गर्ने विभागले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने जोखिम स्थलको पहिचान, पूर्वसूचना र तत्काल बच्ने उपाय लगायतका रोकथाममा केही पनि गर्न सकेको छैन। विभागका आर्थिक स्रोतको अभाव छ। सरकारी बजेट बाहेक वाह्य संघसंस्थाबाट आउने आम्दानी शून्य छ।

दैवी प्रकोपबाट मानवीय र भौतिक क्षति हुन नदिने, विस्थापितलाई पुनर्स्थापना गराउने लगायतका उद्देश्यले स्थापित अन्य निकायसँग पनि यसको समन्वय छैन। त्यसतर्फ पहलसमेत भएको छैन। बाढीपहिरो लगायतका दैवी विपत्ति हुन सक्ने स्थानको पहिचान, तथ्याङ्क संकलन, संभावित क्षेत्रको नक्साङ्कन, व्यवस्थित बसोबास र तटबन्धन लगायतका काम गर्ने अन्य सरकारी निकायसँग विभागको सह-कार्य हुन सकेको छैन।

दैवी प्रकोपको छाता संगठन दैवी प्रकोप विभागमा प्राविधिक कर्मचारीहरू नहुनु, विशेषज्ञ रहने विभागसँग त्यसको समन्वय नहुनुले दैवी प्रकोपको तत्कालको समस्याबाट उम्कनेभन्दा परको सोच सरकारी निकायमा भएको देखिदैन । दैवी प्रकोप विभागका २९ कर्मचारीमा सबै प्रशासनतर्फका मात्र छन् । विभिन्न मन्त्रालयमा सरुवा भइरहने हुँदा उनीहरूबाट विशेषज्ञताको अपेक्षा गर्न सकिदैन ।

प्राविधिक विभाग प्रशासनिक मन्त्रालयमा :

दैवी प्रकोप (उद्धार)- २०३९ ले बाढीपहिरो, भूकम्प, आगलागी, आँधीबेहरी, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, अनिकाल, महामारी, औद्योगिक दुर्घटना, विस्फोटक वा विषाक्त पदार्थद्वारा हुने दुर्घटना तथा यस्तै अन्य कुनै प्रकारको प्राकृतिक प्रकोपलाई दैवी प्रकोप भनी स्पष्ट परिभाषा गरेको छ । यस्ता प्रकोप व्यवस्थापनका लागि प्राविधिक ज्ञान र प्राविधिज्ञहरूको आवश्यकता पर्दछ । प्रकोप भन्ने वित्तिकै निन्तात प्राविधिक विषय भन्ने बुझिन्छ । तर, ऐन कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी पाएको ' लागू औषध नियन्त्रण तथा दैवीप्रकोप व्यवस्थापन विभाग' लाई गृह मन्त्रालय अन्तर्गत राखिएको छ जबकि गृह मन्त्रालय केन्द्रीय प्रशासनिक निकाय मानिन्छ । त्यसैले पनि प्रकोप व्यवस्थापनमा विभागको प्रभावकारिता देखिएको छैन ।

सरकारले तत्काल विभागलाई प्राविधिक मन्त्रालय अथवा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय अन्तर्गत राख्यो भने यसको प्रभावकारिता बढी देखिन सक्छ । ऐनले व्याख्या गरेको हरेक किसिमका प्रकोप व्यवस्थापनमा विभाग अन्तर्गत पनि छुट्टाछुट्टै शाखा स्थापना गर्नुपर्छ । सबै किसिमका प्रकोप व्यवस्थापनमा ती शाखाले वर्षभरी काम गरे भने प्रकोप व्यवस्थापनका तीन चरण उद्धार, राहत र पुनर्वास प्रभावकारी हुनसक्छ । अन्यथा अहिलेकै अवस्थामा विभाग रहने हो भने कुनै पनि प्रकोप व्यवस्थापनले पूर्णता पाउन सक्दैन । सरकारले यसतर्फ सोचन जरूरी देखिन्छ । अर्को अमिल्दो काम के भएको छ भने लागू औषध नियन्त्रणलाई दैवीप्रकोपसँग जोडिएको छ । नितान्त बेग्लै यी विषयलाई एउटैमा लगेर जोडनु पनि अर्को मूर्खता हो । लागू औषध नियन्त्रणका लागि बेग्लै निकायको स्थापना हुनुपर्छ ।

अप्रत्यासित घटना हुने र माननीय क्षमताभन्दा बाहिरका प्राकृतिक वा मानव निर्मित अवस्थाका घटनालाई दैवी प्रकोपको दायराभित्र पार्न खोजिएको देखिन्छ । यस्ता घटना व्यवस्थापनमा प्राविधिक जनशक्ति र सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले पनि विभागलाई गृहबाट अलग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सरोकारवाला निकाय :

बाढीपहिरो नियन्त्रण, पीडितको उद्धार, राहत र पुनर्स्थापनका क्षेत्रमा करिब दश वटा निकायको प्रत्यक्ष संलग्नता देखिन्छ । केन्द्रीस्तरमा हेर्ने हो भने सरकारका दुई वटा मन्त्रालय (गृह र स्थानीय विकास) र चार वटा विभाग (जल तथा मौसम, जलउत्पन्न प्रकोप रोकथाम र भू तथा जलाधार संरक्षण) को यसमा प्रत्यक्ष संलग्नता छ । त्यसैगरी स्थानीय सरकारका निकायमा जिविस, गाविस र नगरपालिका, गैरसरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र जिल्लास्तरिय परियोजनाहरूको पनि संलग्नता छ । तर पनि संघसंस्थाबीच समस्या समाधानमा समन्वयता देखिएन । सबैले आ-आफ्नै ढंगले काम गर्दै आएका छन् । जसले गर्दा काम प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।

विशेषगरी जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण, सिंचाइ, सडक, भू तथा जलाधार संरक्षण, खानी तथा भू-गर्भ विभागलगायतका सरकारी निकायका तर्फबाट सबैभन्दा बढी क्रियाशील हुनुपर्ने देखिन्छ। तर, यी निकाय आ-आफ्नो अधिकारको व्याख्या गर्नमै व्यस्त छन्। काम पन्छाउने परिपाटि बढि देखिएको छ।

यी विभागले बाढीपहिरोबाट प्रभावित जनतालाई तत्काल उद्धार, राहत र पुनः बसोबास गराउँदैन। बाढीपहिरोपछिको व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले यी स्थापित भएका पनि होइनन्। यी विभाग लक्ष्य भनेको बाढीपहिरो जस्ता दैवी प्रकोप दिगो समाधान खोज्नु हो। समग्रमा भन्ने भने प्राकृतिक र वातावरणीय क्षति न्यूनीकरणका लागि दीर्घकालीन समाधानको पहिचान र त्यसको कार्यान्वयनमा जोड दिने उद्देश्यले यी विभागको स्थापना गरिएको बुझिन्छ। जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागले जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग संस्था (जाइका) मार्फत दैवी प्रकोप न्यूनीकरण सहयोग कार्यक्रम २०५६ भदौ महिनादेखि पाँच वर्षको अवधिका लागि कार्यान्वयन गर्दै आएको छ। जल उत्पन्न प्रकोपको प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न सरकारको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने यसको प्रमुख उद्देश्य हो। यसले बाढीपहिरो गएपछि तत्काल गर्नुपर्ने काम कुनै पनि गर्दैन। यसले अधिराज्यका केही बाढीपहिरो स्थललाई नमुनाको रूपमा विस्तृत अध्ययन मात्र गरेको पाइन्छ।

अर्को छ भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग। यसको मुख्य उद्देश्य अधिराज्यका महत्वपूर्ण जलाधार क्षेत्रको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गरी बाढी, पहिरो, भू-क्षय जस्ता प्राकृतिक प्रकोपको चाप कम गर्दै पारिस्थितिक सन्तुलन कायम राख्न सघाउ पुः याउनु हो। साथै जनताको जीवनस्तर उकास्न र वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्न भू-संरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापनको प्रयासद्वारा भू-क्षय रोकथाम गरी जमिनको उर्वराशक्ति बढाउनु हो। यस विभागले जिल्ला भू-संरक्षण कार्यालयमार्फत अधिराज्यका ५५ जिल्लामा कार्यक्रम संचालन गरिरहेको छ। यसको काम पनि अधिल्लोको जस्तै छ।

अहिले यो विभाग अन्तर्गत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाको सहयोगमा आठ वटा ठूला आयोजना संचालन भइरहेका छन् भने सरकारका तर्फबाट चार वटा कार्यक्रम संचालन भइरहेका छन्। डेनिस सरकार, जर्मन सहयोग, अमेरिकी सहयोग नियोग, अस्ट्रेलियन सहयोग, केयर नेपाल, युरोपियन समुदाय र जाइकाले आर्थिक सहयोगमा ती आयोजनाहरू संचालन भइरहेका छन्। जलस्रोत मन्त्रालय अन्तर्गतको सिंचाइ विभागलाई नदी एवं बाढी नियन्त्रणसम्बन्धी काम गर्न मुख्य जिम्मेवारी दिइएको छ। तर, यसको पनि बाढीपहिरो गएपछिको उद्धार, राहत र पुनःस्थापनामा कुनै भूमिका देखिदैन। जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग र भू-जलाधार संरक्षण विभाग यस कार्यमा थप सहयोग पुः याउने थप निकाय हुन्। त्यसैगरी अन्य विभागले पनि आ-आफ्नै हिसाबले विदेशी संघसंस्थाको सहयोगमा काम गर्दै आएका छन्।

बाढीपहिरो नियन्त्रण, पीडितको उद्धार, राहत र पुनःस्थापनका क्षेत्रमा करिब दश वटा निकायको प्रत्यक्ष संलग्नता देखिन्छ। तर पनि बाढीपहिरो गएपछिका तीन चरण उद्धार, राहत र पुनःस्थापनामा यी निकायको कुनै संलग्नता छैन। साथै यी विभागको कामको मूल्याङ्कन भएको देखिदैन। विभाग र त्यस अन्तर्गतका आयोजनाका कामहरूको मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी पनि बसेको छैन। आयोजनाले दैवी प्रकोप नियन्त्रणमा के-कस्ता काम गरेका छन् ? ती काम उपलब्धिमूलक भए कि भएन ? भन्ने जस्ता प्रश्नको जवाफ अहिले पनि भेटिदैन।

समग्रका भन्ने हो भने बाढीपहिरो क्षति न्यूनीकरणमा मात्र काम गर्ने कुनै पनि एउटा निकाय छैन । भएका निकायबीच पनि समन्वयको अभाव देखिन्छ । बाढीपहिरो पीडितलाई उद्धार र राहत गर्ने जिम्मेवारी मात्र गृह मन्त्रालय अर्न्तगतको दैवी प्रकोप विभागलाई दिइएको छ । तर, पुनः स्थापना गर्ने काम भने यसको होइन । अन्तर्राष्ट्रिय दातृसंघसंस्थाको सहयोग पनि यसले पाएको छैन । त्यसैले बाढीपहिरोको क्षति न्यूनीकरण र यसका पीडितहरूका लागि छुट्टै सरकारी स्वायत्त निकायको स्थापना गरिनुपर्ने देखिन्छ ।

दातृ समुदायको चासो :

विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दातृसंस्थाले बाढीपहिरो पीडितका लागि सहयोग उपलब्ध गराउने प्रतिबद्धता जनाए पनि यसको प्रगति वितरण सार्वजनिक हुन सकेन । संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम (युएनडीपी)ले साउनको अन्तिम साता आयोजना गरेको ‘ सेक्टरल वर्किङ्ग ग्रुप’ को बैठकमा विभिन्न मुलुकका नेपालस्थित राजदूतहरूले बाढीपहिरोसम्बन्धी क्षतिको विवरण लिएका थिए । सरकारी अधिकारीले त्यस बेला दातृ समूहसँग कृषि, सडक, र सिंचाइतर्फ भएको क्षतिबारे विस्तृत अध्ययन गरेर त्यही अनुरूप सहयोग गर्न आग्रह गरेका थिए । सरकारी प्रतिनिधिले बाढीपहिरोपीडित उद्धार र राहत कार्यमा सरकार सक्षम भए पनि पुनर्निर्माणका वैदेशिक सहयोग आवश्यक भएको त्यतिबेला बताएको थियो । सन् १९९३ मा आएको बाढीले तराईका विभिन्न जिल्ला प्रभावित भएको बेला पीडितलाई वैदेशिक सहयोग आए पनि त्यसको सदुपयोग नभएपछि युएनडीपीले ‘ डिजास्टर म्यानेजमेन्ट ग्रुप’ तयार गरी त्यस्ता क्षेत्रमा सहयोग पु- याउदै आएको छ । त्यस अन्तर्गत मुख्यतः लजिस्टिक, स्वास्थ्य र खाद्य तथा कृषि तीन व्यवस्थापन समूह छन् ।

दातृ समुदायका अलावा दक्षिण एसियाली सहयोग संगठन (सार्क) राष्ट्र बीच खाद्यान्न संकट उब्जिएको बेला आपसी सहयोग पु- याउन १२ वर्षअघि खाद्य सुरक्षा भण्डारको स्थापना भएको थियो । यसवर्ष बाढीपहिरो प्रकोपमा परेर हर किसिमले राहत जुटाउन व्यस्त सार्क सदस्य नेपाल खाद्य सुरक्षा भण्डार कोषको अध्यक्ष छ । तर पनि कोष निस्क्रिय छ । कोषमा मौज्जात दुई लाख २१ हजार एक सय ८० मेट्रिक टन खाद्यान्न ‘ परिचालन प्रक्रिया’ को अभावमा उपयोगमा आउन सकेको छैन । तर, खाद्यान्न सहयोग गर्दा सात सदस्यिय राष्ट्र बीच कुन मुद्रा, मूल्य निर्धारण र ढुवानी प्रक्रिया मान्य हुने भन्ने आधार तय भइनसकेकाले ठूलो अनुपातको अन्न उपयोगमा आएको छैन । परिचालन प्रक्रिया तय नभएकाले कोषको नाममा रहेको खाद्यान्न सदस्य राष्ट्र हस्ले आफ्नै आवश्यकतामा उपयोग गर्दै आएका छन् । संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम, विश्व खाद्य संगठन लगायतका दातृ निकाय र केही मुलुकले नेपाललाई विभिन्न परियोजनामार्फत खाद्यान्न सहयोगका कार्यक्रम दिदै आएका छन् ।

आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्दै आएका संघसंस्था

- रेडक्रस सोसाइटी
- जापान इन्टरनेसनल कोअपरेशन एजेन्सी (जाइका) ।
- एसियन डिजास्टर रिडक्सन सेन्टर (एडीआरसी)
- एसियन डिजास्टर प्रिपेरेडनेस सेन्टर (एडिपीसी)

- युनाइटेड नेसन डेभलपमेन्ट प्रोग्राम (युएनडीपी)
- इन्टरनेसनल सेन्टर फर इन्टीग्रेटेड माउन्टेन डेभलपमेन्ट (इसिमोड)
- इन्टरनेसनल रेडक्रस सोसाइटी (आइआरसीएस)
- युनाइटेड स्टेटस् एजेन्सी फर इन्टरनेसनल डेभलपमेन्ट मिसन टु नेपाल (युएसएआईडीएमएन)
- युनाइटेड मिसन टु नेपाल (युएमएन)
- कोअपरेसन फर अमेरिकन रिलिफ एग्नीहोयर (केयर)
- वर्ड फुड प्रोग्राम (डब्लुएफपी)
- सेभ द चिल्ड्रेन फन्ड (एससीएफ)
- टेक्निकल कोअपरेसन फर द् फेडरल रिपब्लिक अफ् जर्मनी (जीटीजेट)
- लुथेरन वर्ड सर्भिस (एलडब्लुएस)
- एक्सन एड नेपाल
- श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषलगायत स्थानिय स्तरमा संचालित विभिन्न गैरसरकारी संघसंस्थाहरू

उल्लिखित संघसंस्थाले सरकारका विभिन्न निकायलाई बाढीपहिरोका क्षेत्रमा आर्थिक, भौतिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्दै आएका छन्। यसमध्ये कतिपय संघसंस्थाले आफ्नो कार्यालय मार्फत दैवी प्रकोप न्यूनीकरणका क्षेत्रमा विभिन्न किसिमका आयोजना संचालन गरिरहेका छन्। पीडित परिवारको उद्धार, राहत र पुनःस्थापनातर्फभन्दा पनि प्राकृतिक र वातावरण सन्तुलन कायम गर्नेतर्फ यिनीहरूको ध्यान केन्द्रित छ।

बाढीपहिरो र स्वास्थ्य :

बाढीपहिरोका कारण सिर्जित स्वास्थ्य समस्याको दीर्घकालीन असरबारे कुनै अध्ययन भएको पाइँदैन। विपत्तिबाट उब्जिने समस्यामा स्वास्थ्य पनि पर्दछ, जसले महामारीको रूपसमेत लिने गर्दछ। स्थानीय उपचार चौकी र अस्पतालहरू बाढीपहिरोबाट ध्वस्त भएपछि महामारीको समस्या बढ्ने गरेको छ। कतिपय स्थानमा समयमै स्वास्थ्य टोली नपुग्दा बाढीपीडित व्यक्तिहरूको ज्यान गएका उदाहरण पनि त्यत्तिकै भेटिन्छन्।

बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्रमा महामारी :

बाढीपहिरोसँगै प्रदूषित पानी गाउँघरमा पसेको र मरेका धेरै जीवजन्तु सडेकाले स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याहरू आई महामारीको रूप लिने गरेको छ। सरकारी पक्षबाट प्रकोपपीडित स्थानमा समयमै उपचारको व्यवस्था नहुँदा समस्याले भन् बृहत् रूप लिन सक्ने जनस्वास्थ्य विशेषज्ञले दाबी गरेका छन्। जनस्वास्थ्य विशेषज्ञ

डा. अरुणा उप्रेती जनस्वास्थ्य सेवाका प्रणाली विकास भएका मुलुकमा समेत अचानक आउने दैवी प्रकोपका बेला समस्या देखिने उल्लेख गर्दै भन्छिन्, ' हाम्रो देशमा व्यवस्थित स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध नहुँदा यो अवस्थामा डराउनेपछि ।'

समयमा महामारी नियन्त्रण गर्न औषधि र चिकित्सक अभाव भएकाले पीडित स्थानीय बासिन्दा उपचारका लागि अन्यत्र धाउनुपर्ने बाध्यता छ । डा. उप्रेती भन्छिन्, ' सरकारले प्रभावित ठाउँमा पर्याप्त औषधि पठाएको छैन । औषधि पुगेका ठाउँमा पनि महामारी नियन्त्रण गर्ने स्थिति छैन ।' महामारीबाट महिला र बालबालिका बढी प्रभावित छन् । त्यसै पनि भ्वाडापखालाको महामारीमा पर्ने बालबालिका यसपटक टाइफाइड, न्युमोनिया, आउँ, हैजा आदिको प्रकोपमा पर्ने संभावना रहन्छ । बाढीले सबभन्दा खानेपानी प्रदूषित हुने खतरा छ ।

तराई क्षेत्र समस्याको बढ्ता मारमा पर्ने स्थिति छ । जमिनमा जम्ने पानीमा लामखुट्टेले चलखेल गर्ने सम्भावना भएकाले विभिन्न रोगको प्रकोपलाई बढावा दिने पनि विशेषज्ञले औँल्याएका छन् । बाढीपीडित समुदायमा खाद्य तथा अन्य सामग्रीको अभावले स्वास्थ्यमा दीर्घकालीन समस्या उत्पन्न हुने सम्भावना त्यत्तिकै छ । बाढीले कृषिमा निर्भर देशलाई निश्चित प्रभाव पार्छ, र यसबाट सिर्जित भोकमरीले कुपोषणलाई पनि निम्त्याउँछ ।

बाढीपहिरोमा हराएका मानव-शव तथा मरेका जनावरका कारण तत्काल महामारी नफैलिए पनि वातावरण र स्वास्थ्यमा दीर्घकालीन असर पर्ने विशेषज्ञहरू बताउँछन् । उनीहरूका अनुसार लासमा भएका जीवाणु अन्य कुनै माध्यमबाट फैलिन सक्ने खतरा उत्तिकै छ । उदाहरणका लागि बाढीपहिरोपछि नवलपरासीमा फैलिएको महामारीले दुईको मृत्यु हुनुका साथै बालबालिकासहित दर्जनौं प्रभावित भएका थिए । ग्रामीणस्तरका जिल्ला अस्पतालमा उपचार गराउनेको भीड त्यसवेला लागेको थियो ।

वर्षामा सरुवा रोग :

बाढी प्रभावित कतिपय जिल्लाहरूमा इन्सेफ्लाइटिस, मेनेन्जाइटिस, भ्वाडापखालाजस्ता सरुवा रोग देखा परे । केही ठाउँमा विरामीको संख्या निकै बढेको छ । साउनको दोस्रो साता पूर्वी तराईमा इन्सेफ्लाइटिस र मेनेन्जाइटिसबाट दुईको मृत्यु भयो भने ४५ जना अस्पताल भर्ना भएका थिए ।

टापु बनेको गाउँमा रोगको प्रकोप:

बाढीले प्रभावित भएर टापुमा परिणत भएको रौतहटको एउटा टोलका एक सय परिवारमा टाइफाइड र मलेरियाले आक्रान्त पाः यो । स्वास्थ्योपचार र राहतको अभावमा उनीहरू विपत्तिमा परेका छन् । बाढीले पानी जम्दा लक्ष्मेनिया-३ उत्तरबारीका बासिन्दामा रोगको प्रकोप देखिएको हो । बाढी प्रभावित स्थानका कतिपय बासिन्दा दुई सातादेखि ज्वरो, रूघा र खोकीबाट पीडित छन् । बाढीका कारण बकैया खोला तर्न नसक्दा विरामीहरू बाहिर गएर उपचार गर्न सकिरहेका छैनन् । ' ज्वरो अत्यधिक बढ्यो, उपाय केही छैन,' सिकिस्त विरामी दुखिया देवीले भनिन्- ' रोगले च्यापेको दुई साता भइसक्यो, औषधिको मुख देख्न पाएको छैन ।' टाइफाइड र मलेरियाबाट उत्तरबारीका ४२ घरका १ सय २५ परिवारमध्ये केटाकेटी र युवा, महिला, बृद्धा गरी १ सय विरामी परेका थिए ।

मोरङको ग्रामीण क्षेत्रमा इन्सेफ्लाइटिस प्रकोपकै रूपमा देखा पर्‍यो । कोशी अञ्चल अस्पतालमा प्रकोप बढेपछि तत्काल उपचारार्थ २६ जना भर्ना भएका थिए । त्यस्तै सिराहा, सप्तरी, सुनसरी, महोत्तरी र मोरङका गरी इन्सेफ्लाइटिसका ११ र मेनेन्जाइटिसका ५ बिरामी धरानस्थित बीपी कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानमा भर्ना भएका थिए । प्रतिष्ठानका अनुसार तीमध्ये अधिकांश अन्य अस्पतालमा उपचार हुन नसक्दा रिफर भइआएका हुन् । राजविराजस्थित सगरमाथा अञ्चल अस्पतालमा वर्षातको समयमा दैनिक ३ जनासम्म इन्सेफ्लाइटिसका बिरामी आउने गरेको उक्त अस्पतालले जनाएको छ । ताप्लेजुडको उत्तरी भेगको अति दुर्गम तापेथोक र लेलेप गाविसमा फैलिएको भ्रूणपेलावाट ४ जनाको मृत्यु भएको थियो । मृत्यु हुने सबैजसो बालबालिका छन् ।

त्यस्तै सिन्धुलीमा बाढीपहिरो अति प्रभावित कपिलाकोट गाविसमा टाइफाइड, भ्रूणपेलावाट, आउँ-रगत र आँखाको रोग फैलिएको थियो । यसबाट एकको मृत्यु हुनुका साथै पचासौं जना पीडित भएका थिए ।

बाढीपहिरोपछिको जिन्दगी :

यस वर्षको बाढीपहिरो विपत्तिबाट मुलुकका धेरै क्षेत्र प्रभावित भएका छन् । बाढीपहिरोले निम्त्याएको विनासपछि जीवन धान्न संघर्षरत सर्वसाधारण भविष्यलाई लिएर चिन्तित छन् । समाजका हरेक वर्ग त्यसमा पनि विशेष महिला, बालबालिका तथा वृद्धहरू विपत्तिबाट प्रभावित छन् । स्थलगत अध्ययनको क्रममा बाढीपहिरोबाट प्रभावित समुदायमा पनि अझ कथित तल्लो जात, जनजाति र पिछडिएका वर्ग परेका छन् । समस्याले हरेक उमेरलाई पिरोलेको छ । अधिकांश पुरुष बस्तीहरू उजाड भएपछि मजदुरीका लागि मुलुककै शहरी तथा भारतका विभिन्न क्षेत्रमा पलायन हुने क्रम बढ्दै गएपछि घर व्यवहारको भारले महिलालाई च्यापेको छ ।

बमल >ldtl dðf la8f/L M

थानकोटबाट दुई किलोमिटर तल त्रिभुवन राजपथ किनारमा चारवटा छाप्रा थिए । ती छाप्रामध्ये एकमा मैया विडारी बस्थिन् । उनलाई प्रसव बेथा लागेको थियो । त्यसैले अघिल्लो सोमबार साँझ श्रीमान्-श्रीमती विडारीबीच सल्लाह भयो- ‘ आज भ्याइएन, भोलि काठमाडौं जाने !’

घरसल्लाह भएकैदिन दिउँसो मैयाका श्रीमान् चालक रामशरणलाई नागढुङ्गा प्रहरीले मादक पदार्थ सेवन गरेको अभियोगमा पक्राउ गरेको थियो । त्यो थाहा पाएर गाडीधनीले उनलाई चालकबाट मुक्त पनि गरेका थिए । ‘ घरमा श्रीमती आजभोलि हुँदाहुँदै किन यसरी हिँडेको ?’ प्रहरीले सम्झाएका थिए- ‘ श्रीमतीलाई राम्रोसँग हेर !’

तर, राती छाप्राको पूर्वीसीमास्थित तीनसय मिटर अग्लो पहाड एक्कासि खस्यो विडारी दम्पतीसहित चार परिवार ढुङ्गामाटोमा पुरिए । त्यो गर्भको शिशु जसको सुरक्षित जन्मको लागि ती अभागी बाबु-आमाबीच अन्तिम छलफल भएको थियो ।

घटनाको पर्सिपल्ट डोजरले बाटो सफा गर्दा विडारी दम्पती एकै ठाउँमा भेटिए । मुचुल्का गर्ने क्रममा टाउको निस्किएको बच्चासहितको मैयाको शव भेटियो । त्यो देखेर स्थानीय महिलाहरूले उनलाई राती नै

व्यथा लागेको अनुमान गरे । त्यो दृश्यले उद्धारकर्मी र स्थानीयबासी स्तब्ध भए । उनीहरू त्यतीखेर अर्भक भावुक भए जतिखेर उनको पेटिकोटको पोल्टामा ५ हजार रुपैयाँ बाँधिएको भेटियो ।

एक छिमेकी महिलाका अनुसार ' पैसा भेट्यो कि ठाडो घाँटी लगाउने' श्रीमान्को बानीबाट दिक्क भएकी मैयाले सुत्केरी खर्चका निम्ति त्यसरी जोहो गरेकी थिइन् । त्यो पैसा पनि उनले पसलको आम्दानीबाट नभई पसलमा ग्राहक नआएको मौकामा गिट्टी कुटेर कमाएकी थिइन् ।

थानकोटबाट दुई किलोमिटर तल त्रिभुवन राजपथको भ्याप्ले खोलामा राती १० बजे पूर्वी दिशामा रहेको करिव तीनसय मिटर अग्लो थुम्को तीन दिनदेखिको अविरल वर्षाका कारण खसेको थियो । त्यसैको फेदमा थिए ती चार छाप्रा जसमध्ये एउटामा बस्थिन् दुःखी मैया बिडारी ।

प्रहरी नायव निरीक्षक उत्तम पोखरेलका अनुसार नवजात शिशुको टाउको निस्किएको अवस्थामा मैया भेटिएपछि त्यस्तो शिशु जलाउन नहुने हिन्दु परम्पराअनुसार नजन्मिएको त्यो शिशुलाई आमाको मृत शरीरबाट निकालेर अलग्गै दाहसंस्कार गरिएको थियो ।

हरियो बुट्यानले भरिएको अग्लो पहाड वर्षाको प्रभावबाट खसेको हो । पहिरोमा परेकामध्ये नौ जनाको मृत्यु भएको छ भने झण्डै बीस घर विस्थापित भएका छन् । मैयाका आफ्नै र नजिकका गरी आठजना त्यसमा परेका थिए । ' सुतिरहेका थिएँ, एककासि ११ बजे माथिबाट पहिरो आयो, दाजु र भाउजूलाई सय मिटरजति पर पु- याइसकेको रहेछ, दाजु मरिसकेकाले राती भिकेनौँ, भाउजूलाई लिएर सम्झीको घरमा गएर रात बिताएँ' आठै जना परिवार मृत्यु भएका बिडारी परिवारका भाइ बन्नी बिडारीले चिता नजिकै उभिएर भने । उनी आफ्ना आफन्तहरूलाई पालैपालो जलाइरहेका थिए ।

पुरुषको पलायनले घर व्यवहारको बोझ महिलामाथि परेको छ । बालबच्चा हेर्नेदेखि लिएर घरभित्र र बाहिरको कामको बोझमा महिला परेका छन् । खानेपानीका संरचना ध्वस्त हुँदा दैनिक प्रयोजनमा आउने पानी आपूर्तिको लागि महिला कम्तीमा पनि आधा घन्टाको बाटो तय गर्नुपर्ने बाध्यता यसको एउटा उदाहरण बन्न सक्छ । कतिपय ठाउँमा विद्यालय जाने उमेरका केटाकेटीको कापी किताब र लुगा बाढीले बगाएपछि उनीहरूको पढाइमा असर परेको छ ।

सरकारी तथा गैरसरकारी निकायबाट तत्काल राहतका लागि प्रयास भए पनि दीर्घकालीन सोच लिएर विपत्तिको सामना खेपिरहेका पीडितलाई स्थायी पुनर्स्थापन गर्नेतर्फ कुनै पहल छैन । कतिपय गाउँहरूमा अर्भक तटबन्धन नगर्दा फेरि आउने वर्षातको भेल उनीहरूका लागि भय बनेको छ ।

पूर्वी तराईलगायत भित्री मधेस र पहाडी क्षेत्रका जिल्लाहरूमा बाढीपहिरोबाट व्यापक जनधनको क्षति भएको छ । बाढीका कारण तराईको धनुषा, महोत्तरी र रौतहट पहाडी जिल्ला सिन्धुली, रामेछाप र खोटाङ र भित्री मधेस, चितवन र मकवानपुर यसका केही उदाहरण हुन् । जिल्ला प्रशासन कार्यालय सर्लाहीको प्रतिवेदनअनुसार बाढीबाट प्रभावित ६८ वटा गाविसका तीन सय ६८ वडा प्रभावित छन् । ती वडाका कुल छ हजार छ सय १३ विगाहा (जिल्लाको कुल भू-भागको ६० प्रतिशत) उर्वरायुक्त भूमि डुबान र कटानमा परेको छ । सात हजारभन्दा बढी स्थानीय बासिन्दा बाढीबाट विस्थापित भएका छन् भने व्यक्तिगत र

सार्वजनिक गरी करिव २३ करोड रुपैयाँ बराबरको क्षति भएको छ। यसमध्ये व्यक्तिगततर्फ २१ करोड १४ लाख १८ हजार रुपैयाँ, सार्वजनिकतर्फ ४३ लाख ४५ हजार रुपैयाँ र भौतिक संरचनातर्फ एक करोड २७ लाख ४० हजार रुपैयाँ बराबरको क्षति भएको छ।

बाढीबाट विस्थापित एक हजार एक सय ३८ परिवारका सात हजार तीन सय ८१ जनालाई राहत सामग्री वितरण गरिएको छ। तर, प्रभावित परिवार संख्या भने ३१ हजार एक २० छ। करिव छ लाख छ हजार जनसंख्यामध्ये एक लाख ७३ हजार ५ सय ३२ जना बाढीबाट प्रभावित भए।

बाढीबाट एक हजार एक सय १० वटा घर पूर्ण रूपले क्षति भएका छन् भने आंशिक क्षति भएका घरको संख्या पाँच हजार छ। त्यसैगरी दुई सय ८४ वटा गोठ क्षति भए भने ५४ वटा पशु मरेका छन्।

बालुवामा परिणत भएको गाउँ :

सदरमुकाम नजिकैको एउटा गाविस बाढीका कारण मरुभूमिमा परिणत भएको छ। अधिल्ला वर्षमा जिल्लाकै सबैभन्दा बढी खाद्यान्न उत्पादन हुने यस क्षेत्रमा अहिले धानको थुप्रो होइन बालुवाको रास देखिन्छन्। खोलाले ल्याएको बलौटे माटोका कारण यसवर्ष अन्न उब्जनी नभएपछि भुखमरी देखापरेको छ।

मलंगवाबाट पैदल करिव चार घण्टामा पुगिने वेलही गाविस लखन्देही खोलाको बाढीले ल्याएको बालुवाले पुरिएको छ। पूर्वी सीमाबाट बग्ने उक्त खोलाको डुवान र कटानका कारण गाविसको चार सय ३ बिगाहा उर्वरायुक्त जमिन मरुभूमिमा परिणत भएको हो। अधिल्लो वर्षायाममा लखन्देही खोला गाविसमा हवात्तै पसेपछि स्थानीय बासिन्दाको आयस्रोतको प्रमुख स्रोत खेती तथा पशुपालन तहसनहस छ।

कृषि उत्पादनबाट आफ्नो जीविकोपार्जन गर्दै आइरहेका स्थानीय बासिन्दालाई अहिले दैनिक छाक टार्न धौ-धौ परेको छ। गाउँका घर, खेतबारी, स्कुल र हेल्थपोष्टमा समेत बालुवाको थुप्रो छ। खानेपानीको ट्युबवेल समेत बाढीले पुरेपछि स्थानीय बासिन्दा स्वच्छ खानेपानीबाट बन्चित छन्।

‘ अधिल्लो वर्ष मैले सात बिगाहामा पाँच सय मन धान फलाएका थिए अहिले मुस्किलले ३० मन धान फलेको छ’, वेलहीका निर्वतमान अध्यक्ष धर्मनाथ रायले भने, ‘ अहिले धान बेच्ने त कुरै नगरौं, दैनिक खानलाई चामल समेत छैन।’ उनले पूरै गाविसका उर्वरायुक्त भूमि बालुवा खानीमा परिणत भएको गुनासो गरे।

अहिले गाउँमा भुखमरीको सम्भावना बढेपछि युवा पीढि कृषि तथा अन्य मजदुरीका लागि भारत पलायन भएका छन्। भारतका पन्जाब, पटना, पुना र बम्बईलगायतका शहरमा पलायन भएका छन्। गाउँमा उनीहरूको उपस्थिति पटककै छैन। अहिले गाउँमा बालबालिका, महिला र वृद्धहरू मात्र देखिन्छन्। वर्षायाममा वेलहीका १, २, ४ र ६ देखि नौसम्मका वडा पूरै डुवानमा परेपछि अहिले पूरै गाविस भुखमरीको चपेटामा परेको छ।

गाविसको प्रमुख आयस्रोतको रूपमा रहेका दुई/दुई बिगाहाका ७ वटा माछा पोखरी अहिले बालुवा खानीमा परिणत भएको छ। गाविसले माछा बेचेर वार्षिक एउटा पोखरीबाट दुई लाख रुपैयाँ सम्मको आम्दानी गर्थ्यो। साथै स्थानीय बासिन्दाको आयस्रोत र रोजगारी पनि पोखरी थिए। अहिले गाविसका कुनै पनि गाउँमा धानका ‘ माच’ देख्न पाइन्न। जताजतै खोलाले बगाएर ल्याएको बालुवा बाहेक अरु केही देखिदैन।

‘ हामी साह्रै अष्टेरोमा परेका छौं, अब के गर्ने ? कसो गर्ने ? ’, वेलही-२ का दिवाकरसिंह बस्नेतले भने, ‘ खेतवारीमा जहाँ गएर खन्दा पनि बालुवा बाहेक केही भेटिँदैन ।’ उनले बाबुबाजेको पालादेखि बस्दै आएको भू-भाग एक्कासी मरुभूमिमा परिणत भएपछि आफू अन्योलमा परेको गुनासो गरे ।

अधिकांश वासिन्दाको गुनासो यस्तै छ । बालुवाका कारण स्थानीय वासिन्दा खेती गर्न पनि पाएका छैनन् । हुस्सु भित्र रूमलिएको गाविसमा अहिले हरियाली देख्न पाइँदैन । स्कुल, हेल्थपोष्टमा जम्मा भएको बालुवा अझै पनि हटाइएको छैन । स्थानीय वासिन्दाको घरभित्र बाढीले भित्र्याएको चिसोपना अझै ओभाएको छैन ।

वेलही-३ का स्थानीय वासिन्दा गुल्टेन ठाकुरले वास्तविक जमिनको करिब एक मिटर उचाइ सम्म बलौटे माटो भएको बताउँछन् । अहिले स्थानीय वासिन्दाको ध्यान खेतमा जम्मा भएको बालुवा कसरी कहाँ फाल्ने भन्ने मात्र छ । दिनहुँ गाडा खेतमा लगेर बालुवा निकाल्ने काममा गाउँलेहरू व्यस्त देखिन्छन् । उनीहरूले खोलाले ल्याएको बालुवा खोलामै लगेर फालिरहेका छन् । ‘ खै यसरी कहिले समस्या समाधान हुने हो ? ’, गाउँले भन्छन् ।

बलौटे माटो लगेर खोलामा फाल्नु समस्याको दीर्घकालीन समाधान होइन । ‘ लखन्देही खोलामा तटबन्ध निर्माण नगरेसम्म हामी बाढीबाट सुरक्षित हुँदैनौं,’ निर्वतमान अध्यक्ष रायले भने, ‘ अहिलेसम्म यसतर्फ सरकारले सोचेको छैन ।’ स्थानीय वासिन्दाका अनुसार उक्त खोलामा झण्डै एक किलोमिटर तटबन्ध बनाउनुपर्छ । सिंहका अनुसार यस गाविसमा यसभन्दा पहिले ०५० मा पनि बाढी आए पनि अहिले जति क्षति भएको थिएन । गाविसमा विशेषगरी मुसहर, गुहार, तेली, चमार, यादव र लोदार जाति बसोबास गर्दै आएका छन् । यीमध्ये पनि पिछडिएका जातिहरूको बाहुल्यता छ । बाढीले बगाएका एक जना व्यक्ति अहिलेसम्म पनि भेटिएका छन् ।

त्यसैगरी साउन ६ र ७ गते चितवनका विभिन्न क्षेत्र जगतपुर, मेघौली, पटिहानी, बछौली, चयनपुर, पिप्ले, कुमरोज, भण्डारा, वीरेन्द्रनगर, खैरेनी र रत्ननगर नगरपालिकालगायत क्षेत्रहरूमा व्यापक धनजनको क्षति भयो । यस वर्षको बाढीबाट चितवनमा ३२ जनाको अकालमै मृत्यु भयो । चौध सय हेक्टर कृषियोग्य जमिन दुई दिनको अविरल वर्षाले नष्ट गः यो ।

जगतपुरको घैलाघारीमा राप्ती नदीको बाढीले दुई सय २५ घर, मेघौली गाविसका ९५ घर, पटिहानी गाविसका ३४ घर, पिप्लेका एक सय ५५ घर, वीरेन्द्रनगर गाविसका ४९ घर, खैरेनी गाविसका ९९ घर र रत्ननगर नगरपालिका वार्ड नं. ३ अन्तर्गत २२ घरपरिवारका गरी झण्डै ६५ हजार जनालाई यस वर्षको बाढीले प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित पारेको छ ।

बाढीपीडित गाउँलेको खाने बाटो पनि बन्द हुँदैछ

कठ्याङ्ग्रिदो जाडोमा त्रिपाल र छाप्रामुनि सुत्न बाध्य जगतपुरका दुई सय २५ घरपरिवारलाई दुई सातापछि छाक टार्न मुस्किल हुनेछ । छ महिनाअघि राप्ती नदी आफ्नो तट छाडेर एक्कासी छिरेपछि एकै निमेषमा यो गाउँ तहसनहस भएको हो ।

अन्नका भकारीसहित अन्य घरायसी सामग्री बाढीले बगाएपछि गाउँलेको स्थिति अझै पनि विजोग छ । खाद्यान्न लगायतका दैनिक उपभोग्य सामान वितरण गर्दै आएका संघसंस्थाको सहयोग क्रमशः टुट्दै छ ।

नेपाल रेडक्रस सोसाइटीबाट अहिलेसम्म प्राप्त खाद्यान्न वितरण दुई सातापछि बन्द गरिदिएँछ । सोसाइटीबाट उपलब्ध मासिक २० किलो चामल, एक लिटर तेल, चार किलो दाल र एक पोका नुन विकल्पविहीन अवस्थामा ठप्प हुने निर्णयले बाढीपीडितहरू विचलित छन् ।

“ चामल बाँडेको थियो त्यो पनि सकियो, अब दिँदैन भन्छन्’ , बाढीबाट विस्थापित ७० वर्षीय वृद्धा महाराजनी चौधरीले दुःखेसो पोखिन्, “ घर पनि बनेको छैन ।’ बाढीबाट उनको दुई कठ्ठा आठ धूर जमिन अहिले बालुवामा परिणत भएको छ । संस्थाले बाँडेका सिमेन्टका पिलर घर बनाउन जमिनमा गाडिएका छन् तर टिन र ईटा नहुँदा उनको नयाँ घर बन्न सकेको छैन । नारायणगढ बजारबाट भन्डै २२ किलोमिटर दक्षिण-पश्चिमभिन्न पर्ने जगतपुर गाविसका १, ७ र ८ वडा बाढीबाट अति प्रभावित क्षेत्र हुन् जसलाई राप्ती नदीले बगरमा परिणत गरेको छ । राप्तीको भँगालो गाउँमा छिरेपछि प्रमुख आय स्रोत कृषियोग्य एक हजार बिघा जमिन तहसनहस भएको छ । ‘ पर्याप्त राहतका लागि हामी काठमाडौंसम्म पुगेर सरकारसँग आग्रह गर्- यौं तर सहयोग भएन’ , जगतपुर उपभोक्ता समितिका कोषाध्यक्ष खड्कराज गिरीले भने ।

विस्थापित जनतालाई धेरै पछि मात्र घरबारको व्यवस्थाको सुरुवात भए पनि त्यसले सबैलाई समेट्दैन । छ/आठवटा मसिना पिलरका भरमा स-साना दुई कोठाका टहरा निर्माण ढिलो गतिमा सुरु भएको छ । भ्याल-ढोका तथा घर बेर्ने भित्ताका लागि चाहिने सामग्रीको जोहो पीडित स्वयंले व्यहोर्नु पर्नाले उनीहरू भनै मारमा परेका छन् । बगर तथा गाउँबीचमा ठडिएका यी घरका कुनै संरचनाले अहिलेसम्म पूर्णता पाएका छैनन् । अहिले यस्ता ५७ वटा मात्र घर बनेका छन् । हाललाई अनुग्रह नामक एक चर्चमार्फत २५ वटा र रेडक्रसमार्फत थप ४० वटा घर निर्माण गरिने योजना रहे पनि त्यस बाहेकका विस्थापित परिवारको बास त्रिपाल मै सीमित हुने देखिन्छ । ‘ टहरा त बने, भित्तो कहाँबाट बनाउने ?’ , जगतपुरकै शान्ति चौधरीले भनिन्, ‘ यो पनि सबैले पाएका छैनन् ।’

जमिन तथा अन्य सानोतिनो व्यापारबाट गुजारा चलाउनेहरू बाढीका कारण प्रभावित भएपछि अन्य आय स्रोतका उपाय पहिल्याइएको छैन । केटाकेटीको स्कूल डूँसे, कापी-किताब समेत बाढीमा मिसिएपछि कतिपय विद्यालय जान छाडेको स्थानीय बासिन्दा कृष्ण परियारले बताए । अठार वर्षीय परियारको उच्च शिक्षा हासिल गर्ने धोको बाढीसँगै विश्राम लागेको छ । एसएलसी उत्तीर्ण परियार भन्छन् ‘ भएको जायजैथा पनि बाढीले बगाएपछि जीवन गुजारा गर्न मजदुरी गर्न परेकाले मैले पढ्न सकिन ।’ खानेपानी, विद्यालय, मानव तथा पशु स्वास्थ्य चौकी, बाटोघाटो र सिंचाइ कुलो समेत नष्ट भएका छन् । अहिले गाउँलेले श्रमदानबाट बाटो बनाइरहेका छन् ।

राप्तीको भँगालो छिरेको त्यो गाउँ बाढीको भयबाट मुक्त छैन । भँगालोमा भन्डै अढाइ सय मिटर लामो तटबन्ध तत्काल नबाँध्ने हो भने आगामी वर्षातमा राप्तीको भेलले त्यो गाउँलाई फेरि उजाड बनाउने छ । ‘ तटबन्धका लागि जालीको व्यवस्था गर्न मन्त्रीसम्म पुग्यौं तर केही भएन’ , कोषाध्यक्ष गिरीले भने ।

बाढीका अवशेषका रूपमा लत्ताकपडा, टिनका पाता बगरमा परिणत भएको जमिनमाथि अझै पनि देख्न सकिन्छ । बाढीबाट जगतपुर गाविसका एकै परिवारका चार र अन्य दुई जनालाई बाढीले बगाएको थियो । त्यसमध्ये एक जना बालिकाको मात्र शव फेला परेको थियो । यस गाउँमा थारू, दराई, बोटे, हरिजन र दमाई जाति बाढीबाट बढी प्रभावित छन् ।

तराईका अधिकांश गाउँबस्तीमा आफ्नो तट छाडेर नदीनाला हवात्तै छिर्ने गरेका छन् । यो समस्या वर्षौंदेखि चल्दै आएको छ । यस्ता समस्याको दीर्घकालीन समाधानतर्फ कसैको पहल हुन सकेको छैन । जसले गर्दा वर्षेनी बाढीबाट ठूलो क्षति हुने गरेको छ । तर पनि यसको दीर्घकालीन समाधानका रूपमा उपयुक्त प्रविधियुक्त तटबन्धलाई लिन सकिन्छ । अधिराज्यका कतिपय स्थानमा यो सफल पनि भएको छ ।

सफल कथा

तटबन्धले एउटै गाउँको सय बिघा जमिन उकास :

आदिवासी धिमाल जातिको बसोबास भएको धिमाल गाउँ पूर्वबाट बग्ने निन्दाखोलाको कटान रोक्न प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनबाट गरिएको तटबन्धले ५ वर्षअघि बगाएको करिब सय बिघा जमिन उकास भएको छ । भापाको उत्तर शान्तिनगर गाविस-३ मा पर्ने एकसय घर बसोबास भएको उक्त गाउँ निन्दाखोलाको कटानबाट तीनपटक ठाउँ सार्दै बगरमा परिणत भएको थियो ।

खोलाले कटान गर्न छोडेको र उकासमा भएको जमिनमा काँसघारी, सिसौ र बाँसका विरुवा हुर्कन थालेपछि ७८ सयको संख्यामा रहेका धिमाललाई अब कटान रोकिने विश्वास बढेको छ । भू-संरक्षण कार्यालय भापाले ५ वर्षअघि त्यस निन्दाखोला उपजलाधार क्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोत र स्थानीय जनसहभागिताको अधिकतम उपयोग गरी तटबन्ध गर्न र सिंचाइ लगायत उपभोक्ताको आयआर्जनको पनि काम गर्ने गरी डेनमार्कको अनुदान सहयोगमा योजना सुरु गरेको थियो ।

त्यस कार्यक्रम अन्तर्गत बाहुन्डाँगीको ३, ४, ५ र ६ नं. वडा तथा शान्तिनगरको ३ नं. वडालाई समावेश गरिएको छ । यसका लागि ५ वर्षमा करिब ७० लाखमात्र लगानी गरी करोडौं लाग्ने काम भएको प्रष्टै देखिन्छ । योजनाअनुसार निन्दाखोलाको वारिपारि रहेका गाउँमा भौतिक र आयमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ । भौतिक कार्यक्रममा पहिरो नियन्त्रण, सिंचाइ, कुलो सुधार, गल्छी नियन्त्रण, खोला किनार संरक्षण, खानेपानी छन् भने आयमूलक कार्यक्रममा ३३ समूहमार्फत अदुवा खेती, सुपारी, चिया रोपण, कुखुरा, बाखा, बंगुर, माछा र मौरी पालन जस्ता रहेका छन् ।

मकवानपुरमा नौ वर्षयताको ठूलो क्षति:

बाढीपहिरोका दृष्टिकोणले अति संवेदनशील मानिएको मकवानपुरमा गत वर्षको तुलनामा यसपटक सबैभन्दा बढी वर्षा भएको अनुमान गरिएको छ । मकवानपुरमा बाढीपहिरोमा परेर एक सय १२ जना बढीको मृत्यु भयो जसमा अधिकांश चेपाङ जाति रहेका छन् । यस जिल्लाको पश्चिमी भेगका धेरै बस्ती उजाड भएका छन् । करिब दुई सय २५ चेपाङ घरपरिवार पूर्ण रूपमा विस्थापित भएका छन् । रेडक्रसको सहयोगमा सरिखेत गाविसमा ४० घर बन्दैछन् । चेपाङ जातिको बाहुल्यता रहेका गाविसहरू राक्सिराड, काकडा, सरिखेत, मनहरी, कालिकाटार विशेष बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्र हुन् । मनहरी बजारसँग जोडिएको प्याक्चेमा

विस्थापित ७० घर परिवार बसेका छन् ।

बाढीबाट छ वटा स्कुल पूर्ण क्षति भए भने आंशिक रूपमा क्षति भएका स्कुलको संख्या १४ छ । तीन दर्जन स्कुले केटाकेटी त बाढीपहिरोमा बगे । भण्डै १५ सय विद्यार्थीको शैक्षिक सामग्री बाढीमा बगेपछि उनीहरूको पढाइ अस्तव्यस्त भएको छ । बालबालिका त्रिपालमुनी बसेर पढ्नुपर्ने बाध्यता छ ।

अभै त्रिपालमुनि पढ्दैछन् बाढीग्रस्त क्षेत्रका विद्यार्थी :

छ महिनाअघि आएको बाढीबाट प्रभावित क्षेत्रका अधिकांश विद्यार्थी विद्यालय भवन नहुँदा अभै खोलाको बगरछेउमा टाँगिएका प्लास्टिक त्रिपालमुनि किताब, कापीबिना अध्ययन गर्न बाध्य छन् । काँकड गाविस-४ देवीटारस्थित देवीटार प्राथमिक विद्यालयको भवन गत साउनमा आएको बाढीपहिरोले बगाएर लगेपछि विद्यार्थी प्लास्टिकको त्रिपालमुनि बसेर पढ्ने गरेका छन् । शैक्षिक सामग्रीको अभावले कापी र कलम मात्र बोकेर आउने गरेका छन् । साउनको पहिलोसाता आएको बाढीका कारण उनिहरू हेटौँडा-नारायणघाट खण्डको मध्यभागमा पर्ने मनहरी बजारबाट करिब ३ घन्टा हिंडेर पुगिने देवीटारको उक्त विद्यालयमा ५ कक्षासम्म पठनपाठन हुने गर्दथ्यो । लोपुन्मुख एवं अति विपन्न र अशिक्षित चेपाङ जातिका अधिकांश बालबालिका अध्ययन गर्ने उक्त विद्यालयको भवन बाढीले बगाएपछि शिक्षक र स्थानीय बासिन्दाले त्रिपाल टाँगेर भदौको अन्तिम सातादेखि पठनपाठन चालु गरेका हुन् । पुसको सिरैटोमा च्यातिएको कमिज लगाएर आएका चेपाङ बालबालिका लुगलुग कामेर भुइँमा बसेर पढ्ने गरेका छन् । ‘ डाँडाको खोंचमा घाम देख्न पनि विद्यार्थीहरूलाई हम्मे पर्ने गरेको छ ’ देवीटारका स्थानीय बासिन्दा लालबहादुर प्रजा भन्छन्- ‘ त्रिपालको शीत चुहिएर पनि विद्यार्थीको टाउको भिज्ने गरेको छ ।’ उक्त विद्यालयमा ३ घन्टा पैदल हिंडेर आउने कक्षा ४ की शर्मिला प्रजा भन्छिन्- ‘ साढे ६ बजे घरमा गिट्टा भ्याकुर खाएर आउँछु । दिउँसोलाई पनि भोलामा त्यही हालेर ल्याउने गर्छु ।’ हावा चल्ल थालेपछि जाडो र बालुवा उडाएर ल्याउने गरेकाले पूरै समय पढाउने नगरिएको विद्यालयका शिक्षक भोजेन्द्र यादव बताउँछन् ।

‘ विद्यालय भवन हुँदा करिब २ सय २५ छात्रछात्रा अध्ययन गर्न आउँथे तर अहिले मुस्किलले १ सय १५ जना मात्र छन् ’, शिक्षक यादव भन्छन्- ‘ विद्यालयमा पढ्न आउने करिब एक दर्जन छात्रछात्रा बाढीपहिरोको शिकार बने भने केही बाढीपहिरोका कारण विस्थापित भएका छन् ।’ बाढीले बगाएकाले धेरै विद्यार्थीसँग किताब नै छैन । उक्त विद्यालयमा अर्धवार्षिक परीक्षा चलिरहेको छ तर किताब नभएका कारण ४० प्रतिशतभन्दा बढी छात्रछात्राले परीक्षा नदिएको विद्यालयका शिक्षकले बताए । बाढीपहिरोबाट घरवारविहीन भएर काँकड गाविसको देवीटारमा त्रिपालमुनी बसोबास गर्दै आएका उक्त विद्यालयमा कक्षा ३ मा अध्ययन गर्ने जुनमाया प्रजा भन्छिन्- ‘ बाढीपहिरोले घर सँगसँगै किताबकापी पनि लग्यो ।’ त्रिपालमुनी बसेर पढ्न आउने अधिकांश विद्यार्थी विहान जंगलको कन्दमुलले पेट भरेर पढ्न आउने गर्दछन् । उक्त विद्यालय भवन बाढीले बगाएर लगेपछि शिक्षा कार्यालयबाट निरीक्षक एक पटक पनि नआएको काँकड गाविसका निवर्तमान उपाध्यक्ष गोविन्द प्रजा बताउँछन् ।

राक्सिराङ, काँकडा कालिटार र मनहरी गाविसका ६ प्राथमिक विद्यालयका भवन गत साउनको पहिलो सातामा आएको भीषण बाढीपहिरोले बगाएर लगेको थियो । मनहरी गाविसको प्रगति प्राथमिक विद्यालय र कुत्तिसिको विद्यालयका स्थानीय बासिन्दाले जस्तापाताले चारैतिर घेरेर टहरो बनाएर विद्यालयको पठनपाठन

अगाडि बढाइरहेका छन् भने बाढीले बगाएका अन्य विद्यालयको पठनपाठन त्रिपालमुनि नै गर्ने गरिएको छ । विद्यालय भवनको अभावका कारण पाँच महिनादेखि त्रिपालमुनि बसेर बाढीग्रस्त क्षेत्रका करिब ६ सय बालबालिका अध्ययन गरिरहेको जिल्ला शिक्षा कार्यालयले जनाएको छ ।

- प्रताप विष्ट , कान्तिपुर दैनिक

बाढीपहिरोबाट पचपन्न बालबालिकाको मृत्यु :

साउनको भेलले मकवानपुरमा मात्र ५५ जनाभन्दा बढी बालबालिकाले ज्यान गुमाए । बाढीपहिरोबाट ११ वटा गाविसका १ सय १२ जनाको मृत्यु भएको थियो । तीमध्ये ६ महिनादेखि १५ वर्षसम्मका ५५ जना बालबालिकाले ज्यान गुमाएका छन् । केही बालबालिका सुकुम्बासी र टुहुरा पनि बनेका छन् भने केही बाढीपहिरोले बगाएर पनि बाँचेका छन् ।

साउन ६ गते राती आएको बाढीपहिरोबाट अति प्रभावित गाविस काँकडा र राक्सिराडमा मात्रै ४२ जना बालबालिकाको निधन भएको छ । बाढीपहिरोबाट काँकडामा ५२ जनाको मृत्यु भएकोमा ३२ जना बालबालिका रहेका छन् । यसैगरी १९ जनाको बाढीपहिरोबाट मृत्यु भएको राक्सिराडमा १० जनाको मृत्यु भएको जिल्ला विकास समिति मकवानपुरले जनाएको छ ।

सरिखेत गाविसमा मृत्यु भएका ९ जनामध्ये ४ जना, छतिवनमा २ जनामध्ये १, भैसेमा ३ मध्ये २, हाँडीखोला, इपा र मनहरी गाविसमा ३ जनामध्ये १-१ जना बालबालिकाको मृत्यु भएको छ । यसैगरी शिखरपुर गाविसमा बाढीपहिरोबाट मृत्यु हुने ५ जनामध्ये ३ जना बालबालिका हुनुका साथै कालीटार गाविसमा ३ को मृत्यु भएकोमा २ जना बालक छन् । विद्यालय भवन बाढीपहिरोले बगाएर लगेका कारण बाढीग्रस्त क्षेत्रका करिब २ हजारभन्दा बढी बालबालिका विद्यालय जानबाट बञ्चित छन् ।

‘ मकवानपुरमा यो नौ वर्षपछिको सबैभन्दा ठूलो क्षति हुनुपर्छ’ , भूगर्भविद् विश्वनाथ उप्रेती भन्छन्, ‘ त्यति बेला मकवानपुरमा मात्र करिब एक सय मरेका थिए । बीचका वर्षमा त्यति धेरै क्षति भएको छैन ।’ उप्रेतीका अनुसार त्यति बेला जिल्लाको उत्तरी क्षेत्रस्थित फिदी, किटनीखोला क्षेत्र र त्यसको वरपर करिब एक सय जनाको मृत्यु भएकोमा अहिलेको यो संख्या नाघेको छ । ‘ अहिले पहिरो गएको क्षेत्रको अधिकांश भाग महाभारत शृंखलामै पर्छ,’ उनले भन्नुभयो ।

मकवानपुरको दक्षिणी भेग दैवीप्रकोपको दृष्टिकोणले अति संवेदनशील मानिन्छ । यस क्षेत्रमा बारम्बार बाढीपहिरो जाने गर्छ । महाभारत शृंखला छेउका वस्ती भीमफेदी, भण्डारा, खुमरोज, फिदी, पालुड, टिस्टुड र दामन बाढीपहिरो सम्भावित क्षेत्र मानिन्छन् । यी क्षेत्रमा दुई-तीन वर्षको अन्तरालमा बाढीपहिरो गइरहेका छन् । बाढीपहिरोको दृष्टिकोणले अति संवेदनशील मानिएका अधिराज्यका पाँच स्थानमध्ये मकवानपुरको उत्तरी क्षेत्र पनि पर्दछ । ‘ यस क्षेत्रमा रहेको महाभारत शृंखलाको बनोटले गर्दा मकवानपुरमा बढी क्षति हुने गरेको छ’ , उप्रेतीले भने । उत्तरी सीमाका पहाड अति भिरालो र अग्लो भएका कारण बारम्बार बाढीपहिरो दोहोरिने गर्छ ।

बंगालको खाडीबाट आसाम हुँदै पूर्वबाट नेपाल भित्रने मनसुन त्यही पहाडमा अड्केर बस्छ । त्यही मनसुनका कारण सीमित स्थानमा मेघगर्जनसहित पानी पर्न थाल्छ । पानी परेपछि भिराला र अग्ला पहाड बिस्तारै

खस्छन् र त्यस वरपर ठूलो धनजनको क्षति हुन्छ, किनकि भौगर्भिक हिसाबले ती पहाड अत्यन्तै कमजोर मानिन्छन् । ठूलो वर्षा भयो भने ढुङ्गा र माटोमा हुने एक-अर्कालाई समाउने शक्ति कमजोर हुँदै जान्छ र खस्न थाल्छ । ‘ मकवानपुरको उत्तरी क्षेत्रमा यो प्रक्रिया हरेक छ-सात वर्षमा दोहोरिने गरेको छ, त्यसैले बाढीपहिरो दोहोरिने अतिसंवेदनशील क्षेत्रमा पर्छ,’ उनले भने । उप्रेतीका अनुसार महाभारत शृंखलापछि चुरे पहाड पर्छ । यो पनि बलौटे माटोले बनेको हुनाले अति कमजोर मानिन्छ । अति संवेदनशील मानिएका थप चार स्थानमा रामेछाप र सिन्धुलीको छेउछाउ, काठमाडौंको दक्षिणी भेग, बुटवलको तिनाउखोला वरपर र पश्चिममा डडेल्धुराको दक्षिणी भेग हुन् ।

त्यसैगरी असारको अन्तिम साता खोटाङको सुडदेलमा गएको पहिरोमा हालसम्म २ सय २८ परिवार विस्थापित भएकाका छन् । ती परिवारलाई व्यवस्थित बसोबास गराउन नसकिएकाले थप समस्या उत्पन्न भएको छ, र अधिकांश छिमेकी गाविसस्थित आफन्तकहाँ शरणार्थी भएर बसेका छन् ।

सुडदेलको सबभन्दा उच्च ठाउँ भीरखर्क र त्यस वरपरबाट बगेको पहाडको ढिस्कोले वडा १, २, ५, ६, ७, ८ र ९ लाई सखाप पारेको छ । रावाखोला वारि र पारि अवस्थित सुडदेल र त्यहाँबाट अढाइ घन्टामा पुगिने दिप्सुडमा सैयौं घर पहिरोले बगायो । करिब २ किलोमिटरमाथिको पहिरोको ढिस्को खसेर बगाएका ती सयौं घरमा धेरै संख्यामा गाईबस्तु पुरिए । पहिरोबाट सबभन्दा बढी प्रभावित सुडदेलवासीका अनुसार रानीखोलादेखि झन्डै ४ हजार मिटर माथिबाट मध्यरातमा सुरु भएको भीषण पहिरोपछि वारिपट्टि को सुडदेल गाविसमा रातभरी पहिरो गइरहेको थियो ।

रावाखोलादेखि उपल्लो डाँडोस्थित नागायो र खाजु टोलमा आइतबार मध्यरातमा २ वडालाई फेदीको रावाखोलामा पूरै गाविस थर्कने गरी खडारेपछि वारिपट्टि का सुडदेलवासी झस्केर विउँझिएका थिए । ‘ पारि गएको पहिरोको आवाज यहीं (वारि) नै हो कि जस्तो लाग्थ्यो,’ शिक्षक राईले भने- ‘ पारिपट्टि पहिरो गएको हेर्दाहेर्दै वारि पनि माथिबाट ढिस्को ओइरिएको पत्तै भएन ।’ खेतीपातीबाट छ महिना पनि खान नपुग्ने सुडदेल र दिप्सुडवासी अहिले विचल्लीमा परेका छन् । यस भेगमा काम गर्न सक्नेमध्ये अधिकांश संखुवासभा, सोलुको नाम्चे, ताप्लेजुङ आदि ठाउँमा गएर लोक्ता कागज काटेर गुजारा चलाउँछन् । ९५ प्रतिशत गाउँले अति विपन्न अवस्थामा छन् । सुडदेल गाविसमाथिको विशाल डाँडा दुई चिरा भएर बग्न लागेकाले गाउँवासी भयभित्त भए । त्यसबाट रावाखोला वारिपट्टि का सुडदेल गाविसवासीलाई समेत भयभित्त भए ।

घरको अन्नपात र पाक्नलागेका बालीनाली पहिरोले बगाएपछि खाद्यान्न संकटको चपेटामा परेका खोटाङका दुई गाउँवासीलाई गाउँमै पुनर्वास गराउन मुश्किल परेको छ । वर्षौंदेखि बस्दै आएका पहिरोपीडितहरूलाई गाउँबाटै पलायन हुनुपर्ने अवस्था आएकोमा चिन्तित छन् । विस्थापित दिप्सुड र सुडदेलका तीन हजारभन्दा बढीको घरबारी बस्नै नहुने गरी धरापमा परेकाले पुनर्वासको सम्भावना अति कम भएको छ । सुलुत्त परेको भिरालो जमिनमा अधिकांशको बसोबास रहेका ती दुबै गाउँ पहिरोले विभिन्न दिशाबाट धुजाधुजा पाउँदै धरापमा पारेकाले पानी नपर्ने समयमा पनि बस्न सक्ने अवस्था छैन । गत असार २९ गते मध्यरातमा गएको पहिरोबाट ती दुबै गाविसमा करोडौंको धनमाल क्षति भएको छ भने झन्डै तीन दर्जनले ज्यान गुमाए ।

करिब १३ सय जनसंख्या रहेको सुडदेल र २ सय जनसंख्या रहेको दिप्सुड गाविसका सबै वडा पहिरोबाट प्रभावित भएका छन् । दुई वर्षअघि सुडदेल गाविसमा गएको पहिरोमा १५ घर नष्ट भए पनि कसैले ज्यान गुमाउनु परेको थिएन । जनजाति र आदिवासीहरूको बाहुल्य रहेको सुडदेल गाविसमा निकै ठूलो क्षति भएको

छ । पहिरोबाट मर्नेहरूमा केटाकेटी र बूढाबूढीहरू धेरै छन् । पहिरोले १, ५, ६ वडाका सबै घर बगाएपछि विस्थापितहरूलाई वडा नं. ९ मा राखिएको छ । उक्त गाविसका करिब २ हजार र दिप्सुडमा ५ सय बासिन्दा विस्थापित भएका छन् । सुडदेलका केही डाँडापाखा नराम्रोसँग चर्किएकाले आगामी वर्षमा पनि पहिरो जाने संभावना बढी देखिन्छ ।

पहिरोबाट अत्यधिक प्रभावित जिल्लाको सूचिमा पूर्वी पहाडी जिल्ला खोटाङ्ग पनि पर्छ । पहिरोबाट प्रभावित खोटाङ्गका सुडदेल र दिप्सुङ्ग गाउँ विकास समितिका विस्थापित परिवारको अवस्था अहिले पनि दयनिय छ । पीडित सर्वसाधारण खाद्यान्न, खानेपानी, शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत आवश्यकताबाट समेत बन्चित छन् । पुलपुलेसा, विद्यालय र बाटोघाटो जस्ता भौतिक पूर्वाधार पूननिर्माण हुन सकेका छैनन् ।

गत असार २९ गते गएको पहिरोबाट सुडदेलमा मात्र ४३ जनाको मृत्यु भएको थियो । अहिले पीडित परिवारहरू आफ्नो पूर्णस्थापनाको माग गरिरहेका छन् । तर, त्यसतर्फ कुनै पक्षबाट केही पनि पहल भएको छैन । पहिरोबाट घर जग्गा पूर्ण रुपमा नष्ट भएपछि विस्थापित भएका घरपरिवारलाई तत्कालिन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवा र पर्यटन नागरिक उड्डयन राज्यमन्त्री सर्वधन राईले पूर्णस्थापन गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेपनि वर्तमान मन्त्री परिषदको त्यस तर्फ ध्यान गएको देखिँदैन । सरकारले छिटो भन्दा छिटो प्रभावित परिवारको वास्तविक क्षति अध्ययन गरी पूर्णस्थापनको व्यवस्था गरिदिनुपर्ने माग स्थानीय पीडित बासीन्दाको छ ।

खेती यहाँका बासीन्दाको प्रमुख आम्दानी थियो । यसको आम्दानीबाट स्थानीय बासीन्दाले व्यापार व्यवसाय, सीपमुलक कार्य गर्दै आएका थिए । तर, पहिरोले खेती योग्य जमिन नष्ट भएपछि प्रभावित घर परिवारको जीवन दिनप्रति दिन कष्टकर हुँदै गएको छ । पाकेको अन्नबाली समेत उठाउन नपाउँदै पहिरोले खेतबारी सहित अन्न पनि लगेको छ । त्यसैले प्रभावित गाविसका खाद्यान्नको समस्या देखा पर्न थालेको छ । जनसेवा समाजले तीन पटक प्रतिव्यक्ति २१ पाथीका दरले वितरण गरेको धान, मकै, कोदो र चामल, खोटाङ्ग सेवा समाज र भूपू सैनिकहरूले वितरण गरेको चामल अनि बचेका जग्गाको संकलित अन्नबाट हालसम्म पीडित परिवारले जसोतसो हातमुख जोरी रहेका छन् । ‘ कसैले सहयोग गरेन भने गाउँभरि अनिकाल सुरु हुन्छ’ , पीडित जमुना राई भन्छिन् ।

खानेपानी योजना र सिंचाई लगायतका पानीको सम्पूर्ण श्रोत पहिरोले बगाईदिएपछि सुडदेलका १, २, ६ र ९ मा खानेपानीको समस्या जटिल रुपमा देखा परेको छ । पीडित राईले घरबाट निकै टाढा रहेको रावा र च्याखे खोलाबाट पानी ल्याएर खाइरहेको दुखेसो पोखिन् । खानेपानीका लागि सरकार र गैर सरकारी निकाय कसैले पनि चासो देखाएका छैनन् । चैत्रदेखि खानेपानीको समस्याले अझ तिब्र लिनेसक्ने पीडितहरू बताउँछन् ।

बाटोघाटो र पुलपुलेसाहरू बाढीपहिरोबाट भत्किएपछि आवागमनमा बाधा सिर्जना भएको छ । काठका पुलहरू भत्किएका छन् । अलिअलि भएका पुलहरू पनि खस्ने अवस्थामा छन् । त्यस्ता पुलमा आवतजावत गर्नुपर्दा यात्रुहरू त्यत्तिकै त्रसित छन् । कतिपय बाटाघाटाहरू पहिरोबाट नराम्रो गरी क्षति भएकाले पुननिर्माण गर्न नसकिने अवस्थामा छन् । ती बाटाघाटा श्रमदानले मात्र खन्न सक्ने स्थिती छैन जसले स्थानीय सूर्य माध्यमिक विद्यालय र रेपुका निम्न माध्यमिक विद्यालय दिप्सुडका विद्यार्थीहरू स्कूल जानबाट बन्चित छन् ।

शिक्षक ललितचन्द्र राईका अनुसार बाढीपहिरोले शिक्षा क्षेत्रमा पनि असर पारेको छ । स्कूल आउने विद्यार्थीको संख्या घटेको छ । साथै शिक्षकहरु पनि विद्यालय आउन नसक्दा पढाईको स्तर खस्किदै गएको छ । पहिरोबाट पीडित सर्वसाधारणको आर्थिक स्थिती कमजोर भएपछि पनि शूल्क तिर्न नसकेर अभिभावकहरुले आफ्ना छोराछोरीलाई स्कूल छाडेको शिक्षक राई बताउँछन् । ‘ बाढीपहिरोपछि यहाँका विद्यालय नियमित हुन सकेका छैनन् ’, उनले भने । पहिरोबाट प्रभावित गाबिस भवन र स्वास्थ्य चौकी पूनः निर्माण हुन नसक्दा स्थानीय काम कारवाही ठप्प छ । गाबिसका कागजात नष्ट भएपछि विकास निर्माण र प्रशासनिक कामकाजमा बाधा पुगेको छ । स्वास्थ्य चौकी प्रमुख ललितकुमार राईले विरामीलाई आवश्यक मात्रामा औषधि पु- याउन नसकेको गुनासो गर्छन् । ‘ औषधि अभावका कारण उपचारमा कठिनाई भएको छ ’, उनले भने ।

सुडदेल गाबिसका अधिकांस जनता चित्रा, चोया, डोको, नाम्लो, डालो, नाडलो, भकारी, थुन्से, ढाकी, बुम, राडीपाखी बुन्ने र बस्तुभाउ पाल्ने गर्थे । उत्पादित सामग्री ओखलढुङ्गा र सोलुखुम्बु लगायतका जिल्लामा लाने स्थानीय हाटबजारमा बिक्री गरी आर्थिक आय आर्जन गर्दै आएका थिए । तर, पहिरोबाट बाटोघाटो लगायत प्राकृतिक स्रोत नष्ट भएपछि यिनीहरुको व्यवसायमा बाधा सिर्जना भएको छ ।

पहिरोपछि सुडदेल र दिप्सुड गाबिसबाट मात्र तीन सय पचास भन्दा बढी युवायुवती राजेगारी र आय आर्जनका लागी सहरबजार पलायन भएका छन् । तीनमा चालिस जना त युवती मात्र छन् । यसैगरी विदेशीने क्रम पनि जारी छ । पीडित घरपरिवार र व्यक्तिको जिवन सुधारका लागि सरकारले शिपमुलक तालिम, उद्योग व्यापार र रोजगारीको तत्काल व्यवस्था गरिदिनुपर्ने देखिन्छ । साथै उद्योग व्यवसायका लागि सुलभ व्याजदरमा ऋणको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

पहिरोमा परिवारका सात सदस्य गुमाएका सुडदेल गाबिसका निर्वतमान अध्यक्ष रणबहादुर राईले पहिरो प्रभावित परिवारका नाममा संकलन भएको रकम हिनामिना भएको गुनासो गर्छन् । ‘ विभिन्न स्थानबाट संकलन भएको करिब सात लाख रुपैयाँ अहिले सम्म हामीले पाएका छैनौं ’, उनी गुनासो गर्छन्, ‘ प्रभावित परिवारलाई राहत वितरण गर्दा समेत छलकपट भएको छ ।’ राईका अनुसार राहत वितरणका क्रममा पीडित प्रतिव्यक्तिलाई एक सय रुपमा वितरण भएको थियो । तर, पछि उक्त रकमलाई किर्तेकागजमा एक हजार रुपैयाँ बनाएर अरु रकम राहत वितरणहरुले मिलेर खाएको उनी बताउँछन् । बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्रका सर्वसाधारण राहत वितरण निष्पक्ष नभएको गुनासो गर्छन् । क्षति भएकाले राहत नपाएको र नभएकालाई वितरण गरिएको गुनासो पनि त्यत्तिकै छ । सरकारले तत्काल पूर्नस्थापन सहित आय तथा सीपमुलक कार्यक्रम सुरु नगरिदिने हो भने यहाँका युवापुस्ता रोजगारीका लागि छिमेकी मुलुक तथा खाडीमुलुक तर्फ पलायन हुने देखिन्छ ।

सेती पहिरोबाट क्षति :

भौगोलिक रूपमा विकट पूर्वी पहाडी जिल्ला सिन्धुली ठूला नदीको चेपुवामा परेको छ । यसको पश्चिमतिर मरिन, दक्षिणतिर कमला नदी र पूर्वमा चँदा नदी पर्दछ । कमला र चँदा कमलामाई नगरपालिका-१४ मा मिसिन्छ । यसले ठूलो नदीको रूप लिन्छ जसलाई कमला खोंच भनिन्छ । त्यहाँ पर्ने रानीबास, हतपते, निपाने, हर्साही, सिथौली, दुधौली, टाँडी र लधा भीरबीच भएर बहने उक्त नदीबाट प्रभावित क्षेत्र हुन् ।

त्यसैगरी सेती पहिरो पनि सिन्धुलीको समस्या बनेको छ। विगत ४७ वर्षदेखि निरन्तर सताउँदै आएको सिन्धुली कै सबैभन्दा ठूलो सेती पहिरो नियन्त्रण नहुँदा यस वर्ष पनि एक दर्जनभन्दा बढी गाविसका वासिन्दा नराम्रोसँग पीडित बन्न पुगेका छन्। हिउँद, वर्षा दुबै सिजनमा निरन्तर चलिरहने सेती पहिरोले कमला र चदाहा नदी किनारका एक सयभन्दा बढी किसानलाई यस वर्ष सुकुम्बासी बनाएको छ। उक्त पहिरोका कारण विगतका वर्षहरूमा ३ सयभन्दा बढी किसान सुकुम्बासी भइसकेको एक अध्ययनले देखाएको छ।

लम्पानटार गाविसमा गएको उक्त पहिरोबाट निस्किएको ढुङ्गा, माटो र गेग्रान चदाहा हुँदै कमला नदीमा मिसिँदा ती नदी किनारका भीमस्थान, बेलघारी, रानीबास, निपाने, हत्पत्ते, हर्षाही, सिर्थौली, टाँडी, लदाभीर र दुधौली गाविसका उर्वर जमिन बगरमा परिणत हुने गर्दछ।

‘ सिन्धुलीको दुःख’ का रूपमा परिचित उक्त पहिरो नियन्त्रण गर्न २०५४ सालदेखि संगठितरूपमा प्रयास गरिए पनि झण्डै २० हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको उक्त पहिरो नियन्त्रणमा सफलता हात लागेको छैन। जिल्ला विकास समितिको पहलमा तत्कालीन जिविस सदस्य एक लाल श्रेष्ठको संयोजकत्वमा पहिरोबाट प्रभावित क्षेत्रका जनप्रतिनिधिहरू सम्मिलित सेती पहिरो नियन्त्रण समितिले केही प्रयास गरेको थियो।

सेती पहिरो नियन्त्रण समितिले तयार गरेको प्रतिवेदनअनुसार पहिरोले लाम्पानटार, जरायोटार, बेलघारी र भीमस्थान गाविसको मात्रै छ, सय २५ हेक्टर उर्वरा जमिन बगरमा परिणत भएको जनाएको छ। चदाहा नदी कमलामा मिसिएपछि पहिरोका कारण नदीले झण्डै दुई हजार हेक्टर जमिनलाई क्षति पुः याएको छ।

पहिरो नियन्त्रण समितिको पहलमा दुई वर्षअघि जिल्ला भू-संरक्षण कार्यालयले सेती पहिरो नियन्त्रण गर्न एक लाख रुपैयाँ उपलब्ध गराएको थियो। उक्त रकमबाट पहिरोको फेदीमा बाँसको एक सय १६ वटा भकारी बनाइएको नियन्त्रण समितिले जनाएको छ। सबै जिल्लालाई नै सताउँदै आएको सेती पहिरोले आफ्नो आकार हरेक वर्ष बढाउँदै लगेकाले यसलाई सानोतिनो प्रयासले नियन्त्रण गर्न नसकिने देखिएको छ। पहिरोलाई समयमै नियन्त्रण गर्न नसके यसले पुः याउने क्षतिको मात्रा हरेक वर्ष बढ्दै जाने देखिएको छ। पहिरो नियन्त्रण गर्न कतिपय राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दातृसंस्थाहरूसँग अनुरोध गरिएको र केही संस्थाबाट सहयोगको आश्वासन पाएको पहिरो नियन्त्रण समितिले जनाएको छ। हिउँदमा पहिरो भत्के पनि एकै ठाउँ बस्ने र बगेर अन्यत्र नजाने भएकाले जिल्लाबासीले सेती पहिरोलाई भुल्ने गर्छन्। जब वर्षातमा सेती पहिरो नदीमा मिसिएर बग्छ, र हेक्टरका हेक्टर जमिन बगरमा परिणत हुन्छ।

यस वर्षको वर्षातबाट विभिन्न खोला तथा नदीमा आएको बाढीले हजारौं विघामा रोपिएको धानखेत कटान गर्नुका साथै सैयौं व्यक्ति घरवारविहीन बन्न पुगेका छन्।

बेलघारी र भीमस्थान गाविस बीचबाट बहने चदाहा नदीले आफ्नो साविकको बाटो परिवर्तन गर्दा दुबै गाविसमा २ सय विघा धान रोपिएको खेत बगाएको छ। जिल्लाको पश्चिमी भागमा बगेर बागमतीमा मिसिन पुग्ने मरिण नदीले महादेवस्थान गाविसमा ५० विघा, कपिलाकोटमा ४० विघा, कल्पवृक्षको सुवारामा ७० विघा जमिन धानसहित कटान गरेको छ।

अधिक वन विनासका कारण चुरे पहाडबाट जाने खहरे खोला सिन्धुलीमा वर्षेनी बढ्दै गएका छन्। कमला नदीमा मात्र खस्ने यस्ता खहरे खोलाको संख्या करिब दुई सय अनुमान गरिएको छ। यी खोला पहिरो निम्त्याउने प्रमुख कारणका रूपमा रहेका छन्। ‘ पहिरो जानुको प्रमुख कारण चुरे बनेको छ, किनकि यसको

वनोट अत्यन्तै कमलो मानिन्छ' , सामुदायिक वन उपभोक्ता संघका जिल्ला सचिव कृष्णहरि घिमिरे भन्छन्, ' चुरे पहाडको एउटा रूख डल्यो भने त्यहीबाट खहरे खोला सुरु हुन्छ ।'

राजधानीको पीडा :

यस पटकको अविरल वर्षाले राजधानीको जनजीवनलाई समेत अस्तव्यस्त पारेको छ। वरपर महाभारत पर्वतले घेरिएको राजधानी बाढीपहिरोका दृष्टिकोणले त्यसै पनि जोखिम मानिन्छ। तिनै पर्वतको छेउछाउ र फेदका बस्ने यस पटकको अत्यधिक वर्षातबाट बढी प्रभावित भए। साथै राजधानीका नदीमा आएको बाढीले स्थानीय जनजीवन त्यत्तिकै प्रभावित भयो। सुविधा सम्पन्न राजधानी छेउछाउका गाउँका सर्वसाधारण समेतको ज्यान गयो। समयमै उद्धार टोली नपुगेको र पुगिसकेपछि उद्धार गर्ने सीपको अभावका कारण ३२ जनाको अकालमै मृत्यु भयो। यस पीडालाई स्थानीय बासिन्दाले टुलुटुलु हेर्नु बाहेक अरु केही गर्न सकेनन्।

बिजुलीको गतिमा उजाड भयो पूरै बस्ती :

सोमबार राती मातातीर्थ, बाजाचौरमा नौ घर रिजाल परिवार मस्त निद्रामा थिए। साउनको बेला भएकाले शरीर थाकेको थियो। दिउँसोदेखि नै दर्क पानी परेकाले अलि छिट्टै खाना खाएर उनीहरू सुते।

भन्डै २ वर्षदेखि जमुनेडाँडाको काखमा रहेको त्यो सानो बस्तीका नौ परिवारका ४० सदस्यले त्यति ठूलो पहिरो आएर बस्ती नै उजाड बनाउला भन्ने कल्पना समेत गरेका थिएनन्। मंगलबार बिहान एक्कासि भन्डै पाँच सय मिटर माथिबाट ढिस्को बगेर पहिरोको रूप लिँदा त्यो सानो बस्ती उजाड मात्र भएन, बालबालिका र वृद्धसमेत १६ जनाको एकै थलोमा ज्यान गयो। पहिरोबाट बल्लतल्ल बचेकाको पनि उठिबास लागेको छ। घरखेत पहिरोले बगाएको छ।

स्थानीय युवक बैकुण्ठ खरेलले आफूले देखेको सपनाको छनकले पाँच जनाको जीवन बचाउन सकिएको दावी गर्दै बाँकी चार परिवारका १६ जनाले आँखासामु ज्यान गुमाउनु परेको दुखेसो सुनाए।

उनले आफू छिट्टै निदाएको र सपनामा पहिरोले गाउँ पुरेको देखेपछि भवितव्य हुने भयले भागेर २ बजे बाजाचौर पुगी अरू गाउँलेलाई ज्यान बचाउन आग्रह गरेको बताए। तर, नजिकै खोला कराएकाले आफ्नो आग्रह सबैले सुन्न नसक्दा ठूलो क्षति भएको उनको दावी छ।

उनका अनुसार रिजाल परिवारमध्ये पाण्डवको घरका पाँच जना कराएको सुनेर बाँचन सफल भएका थिए।

' बाहिर कोही कराएको सुनेर निस्किएँ, उसले भाग भन्ने इशारा गरिरहेको रहेछ, टर्च बालेर हेर्दाहेर्दै मेरो घर बगेको देखेँ' पाण्डवले भने, ' बग्दै गरको घरबाट हिलै भएर मेरी श्रीमती निस्कइन्, दुवैले बच्चाहरू निकाल्यौं, देख्दा-देख्दै घरबारी पहिरोसँगै बग्यो ।'

आफूले भवितव्य हुने लक्षण पाएर पनि सबैलाई बचाउने प्रयास गर्दागर्दै दुर्घटना भएकोमा खरेल विक्षिप्त छन्। बुधवारमात्र फेला पारेर छेउमा राखिएको देवप्रसाद (कुमाले) को लास देखाउँदै अश्रुमिश्रित स्वरमा उनले भने, ' म कराएको एक घन्टापछि घरबाट निकलेका कुमाले काका आँगनको डिलमा आएर मसँग कुरा

गरेर बच्चा र भैसी लिएर आउँछु भनेर गएका थिए तर त्यतिबेलै आएको पहिरोले उनीहरूलाई एक गाँस बनायो ।’

उपभोक्ता समितिको संरक्षणमा रहेको बुट्यान बगाउँदै आएको पहिरो बडेमानका उत्तिसका रूखमा थुनिएर एक्कासी फुटेपछि बिजुलीको गतिमा रिजालहरूको घरमा बज्रिएर पाँच घरलाई सोत्तर बनाएको थियो । अहिले त्यो गाउँ बगर बनेको छ । पाँचै घरको नामोनिशान छैन ।

‘ समयमै उद्धार भएको भए कोही बाँच्थे कि’ स्थानीयवासी प्रशासनले छिटो उद्धारका लागि पहल नगरेको गुनासो गर्दै भन्छन्, ‘ हामीसँग न साधन थियो न त उपाय नै, सकेको ग- यौं तर सफल हुन सकेनौं ।’

पहिरोमा ज्यान गुमाएका साधु राम रिजालले बिहान ६ बजेसम्म पनि घाँटीसम्म डुबेको अवस्थामा गुहार मागिरहेका थिए । उद्धार गरेर अस्पताल लैजाँदै गर्दा उनको मृत्यु भएको थियो । ‘ छिटो उद्धार गर्न सकेको भए साधु बाँच्छथे’ स्थानीय वृद्ध सूर्यबहादुर वानियाँले भने ।

राजधानीको मूल सहरी क्षेत्रबाट मात्र ६ किलोमिटर पर विस्तारै गाउँबाट सहरीकरणको चरणमा रहेको मनमोहक बस्ती थियो मातातीर्थको बाजाचौर गाउँ । बिजुली, पानी, बाटोसहित भित्रिँदै गरेको सहरी सभ्यताभित्र गाउँले जीवन, कृषिमा निर्भरता र सरल स्वभाव त्यहाँको पहिचान बनेको थियो । कुनै रिजाल पुर्खाले दुई सय वर्षअघि बस्ती बसाएको त्यो सुन्दर सानो गाउँ माथिको जमुनेडाँडामा उपभोक्ता समितिले वन संरक्षण गर्न थालेपछि बस्तीको चमक झनै बढेको थियो । दुई वर्षअघि त्यहाँको वनमा काठ-दाउरा गर्न समेत प्रतिबन्ध लगाएपछि दुई सय वर्ष पुरानो त्या बस्ती कलमी गरेजस्तै हरियो बनेको थियो ।

नौ घरमात्र रहेको त्यो गाउँका रिजाल परिवारहरूले आफ्नै निजी स्रोतमा उत्तिसका रूख हुर्काउन थालेपछि त्यसले खेतलाई रसानी मात्र दिएन बस्तीको सुन्दरतामा निखारता पनि ल्याएको थियो । हो, हरेक वर्ष मातातीर्थमा लाग्ने मेलाछेउको त्यो मनमोहक रिजाल बस्ती हेर्नेहरूलाई लाग्थ्यो विपत्ति कहिल्यै आउने छैन ।

तर, साउन ६ गते सोमबार रात बाजाचौरका लागि भयानक कालरात्रि बन्यो । सधैं आफ्नो संरक्षक जस्तो आफूले पालेको चौपायाको जीवन आधार जमुनेडाँडा त्यो रात भयानक राक्षसको भूमिकामा उत्रियो । मस्त निद्रामा रहेका ९ घर बाजाचौर रिजालहरूलाई त्यही रात उठीबास हुन लेखेको रहेछ । ९ घरका ४० रिजाल परिवारमध्ये २४ जना बाहेक अन्यले मंगलबार बिहान सूर्यको दर्शन गर्न पाएनन् । बाँकीले हिजोसम्मको स्वाभिमान कुण्ठित गर्दै आफन्तको शरण पर्नुप- यो ।

कसैले नचिताएको ठाउँमा विपत्ति आइलाग्दा कति धेरै क्षति हुन्छ बाजाचौर साक्षी बनेको छ । विपत्तिको सम्भाव्य स्थानबाट आशांका बढेपछि मानिसले सुरक्षित स्थानको खोजी गर्छन् तर अनपेक्षित स्थानमा प्रकोप परेपछि त्यसले धेरै क्षति पु- याउँदो रहेछ ।

विकास र प्रकृतिलाई चुनौती दिने गरी दुई सय वर्ष पुरानो बस्तीमा परेको त्यो विपदलाई भूगर्भविदहरूले भने अचम्म मानेका छैनन् । दुर्घटनास्थलको अध्ययनपछि भूगर्भविद विशालनाथ उप्रेतीले उपत्यका वरिपरिको भिरालो जग्गाको चट्टान माटो बन्ने प्रक्रियामा रहेको र कतिपय स्थानमा माटो बनिसकेकाले वर्षाको बेला त्यसभित्र पानी परेर पहिरोको रूप लिने गरेको बताए ।

बाढीको चपेटामा वन्यजन्तु :

रातको समयमा कसैले पत्तै नपाउने गरी एकाएक आएको बाढीले शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रका जङ्गली जनावरमा एक किसिमको आतङ्क नै मच्चायो । जङ्गल सफारीमा प्रयोग गरिने हात्ती लगायत जङ्गली- बाघ, गैंडा र अन्य जनावरसहित चराहस्को चिच्याहटले रातको सन्नाटामा त्यस क्षेत्रका वरपरका बासिन्दा व्युँलिए । निकुञ्जको जङ्गलक्षेत्रमा १५ वर्षदेखि हात्ती घुमाउँदै आएका माउते हीरा चौधरीलाई चितवनक्षेत्रमा आएको बाढीले निम्त्याएको विनासको सम्झना त छ तर अहिले जस्तो विनास यसअघि कहिल्यै आएको थाहा छैन । सौराहाको जङ्गलबीचमा भेटिएको गैंडातर्फ संकेत गर्दै उनी भन्छन्- ' बाढीबाट तर्सैका यी गैंडा अहिले पनि नदीमा पानीको तह बढेको देखे अथवा स्यारर पानीको आवाज सुने भने पनि तर्सैर हुत्तिन्छन् ।'

एक महिनाअघि आएको भीषण बाढीबाट दुर्लभ तथा जैविक विविधताका कारण महत्वपूर्ण जल-थल प्राणीहरू धेरै नै संख्यामा बगेको र वन्यजन्तु तथा बोटविस्वाका लागि महत्वपूर्ण मानिने वासस्थानको विनास अत्यधिक भएको अनुमान संरक्षण अधिकृतहरूले गरेका छन् । ' दियर इज नो लाइफ वीथआउट वाइल्ड लाइफ' को थेगो दोहो- याउने, सम्पूर्ण जोस र जाँगर वन्यजन्तु संरक्षणका लागि समर्पण गरेका वरिष्ठ संरक्षण अधिकृत रामप्रीत यादवलाई यसपालीको बाढीले निम्त्याएको विनासले अति नै पिरोलेको छ । उनी भन्छन्- ' यस पटक त बर्बाद भयो, यस बाढीले त जमिनमा बस्ने प्राणी स्वात्तै बगायो ।'

युनेस्कोको विश्व सम्पदा सूचीमा परेको शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज नेपालमा स्थापना भएको निकुञ्जक्षेत्रमध्ये पहिलो हो । विश्वमै दुर्लभ मानिने एक सिंगे गैंडा, बङ्गाल टाइगर र विविध जैविक विविधताले भरिपूर्ण चितवनस्थित राष्ट्रिय निकुञ्जक्षेत्रमा आएको यसपालीको बाढीबाट बगेका २ वटा गैंडामध्ये एउटाको कसरामा उद्धार गरिएको थियो भने अर्कोचाहिँ अहिलेसम्म वासस्थानमा फर्किएको छैन । त्यसैगरी बाघको बच्चा पनि मरेको हुनसक्ने अनुमान गरिएको छ । ' यही नदीको किनारमा बसेर हामीले बगाएको लगुना (मृगका ४ जातिमध्येको एक) को संख्या मात्रै गन्दा एकसय नै नाघेयो,' चितवन कसरामास्थित वन्यजन्तु संरक्षण विभागका संरक्षण अधिकृत जगन्नाथ सिंह राप्ती नदीमा उर्लेको भेललाई देखाउँदै भन्छन्, ' गैंडा, हात्ती र बाघजस्ता जनावर त बाढीबाट उम्किन सक्लान् तर अन्य जनावरलाई बगनु बाहेक अर्को विकल्प नै छैन ।'

एकसिंगे गैंडा लगायतका अन्य दुर्लभ वन्यजन्तु तथा बोटविस्वाको वासस्थान रहेको यस क्षेत्रमा बाढीले गर्दा थुप्रै समस्या उब्जिएका छन् । बाढीले गर्दा जैविक विविधता तथा वन्यजन्तुको वासस्थानमा प्रष्टतः दीर्घकालीन असर पर्ने देखिन्छ । ९ सय ३२ वर्गकिलोमिटरमा फैलिएको शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको भण्डै ५ सय हेक्टर घाँसे मैदान यस वर्षको बाढीका कारण कटानमा परेको छ । त्यसैगरी ५० हेक्टर बराबर जमिनको ख्वविस्वा नष्ट भएका छन् । महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषका सूचना निर्देशक अरुण रिजाल भन्छन्, ' घाँसेमैदानमा निर्भर वन्यजन्तु जस्तै गैंडा र लगुना यसको मारमा पर्ने छन् ।'

वन्यजन्तु विशेषज्ञका अनुसार गर्मी तथा वर्षायाम जङ्गली जनावरका लागि ' ब्रिडिङ सिजन' मानिन्छ । ' गर्भाधारण गरेको तीन महिनामा नै कम्तीमा तीनवटा बच्चा जन्माउने माउ बाघ र गर्भाधारण गरेको र अन्य फूलपार्ने जनावर यसपालीको बाढीबाट प्रभावित भए,' कोषका वन्यजन्तु प्राविधिक विष्णु लामा बताउनुहुन्छ । चितवनको निकुञ्जमा रहेका भण्डै १ सय १७ वटा बाघमध्ये ६० वटा ' ब्रिडिङ टाइगर' छन् ।

बाढीपहिरोको बुझाई:

नदीनालामा हुने पानीको उच्च बहावबाट जनजीवन, जनधन (घरखेत आदि) तथा प्राकृतिक सम्पदाको विनास गराउने एक प्राकृतिक प्रकोप। वनजंगल, खेतबारी, गाउँशहर भएको पहाडी भिरालो जमिन अथवा खाली जमिन चर्किएर वा फुटेर धस्सिएर ढुंगामाटो रूख विरूवा आदि तल खस्ने अथवा पानीसहित बग्ने प्रक्रियालाई पहिरो भनिन्छ। पहिरो अति भिरालो जमिनदेखि कम भिरालो जमिनमा गएको देख्न सकिन्छ।

पहिरो प्राकृतिक तथा मानवीय क्रियाकलाप तथा दुवै कारणबाट जान्छ।

(क) प्राकृतिक कारण

- भूगर्भको वनावट
- जमिनको संरचना
- जमिनको भिरालोपन
- ढुंगामाटाको संरचना
- अतिवर्षा
- जमिनभित्र रहेको पानीको सतहमा परिवर्तन
- नदी कटान आदिले गर्दा पहाडी भूभागको तल्लो सतहलाई अस्थिर तथा कमजोर बनाउनु
- भूईँचालोले जमिनको संरचनालाई अति कमजोर पारिदिनु जसको परिणाम गुरुत्वाकर्षण बलले कमजोर जमिनलाई तलतिर तानी पहिरो जान्छ।

(ख) मानवीय कारण

- वनजंगलको फडानी तथा विनास,
- चुरिया क्षेत्रमा गरिने अवैज्ञानिक खेती
- माटो तथा भू-बनौटको ख्यालै नगरी बाटो, कुलो तथा भवन निर्माण गर्नु
- अनियन्त्रित किसिमले ढुंगा निकाल्नु
- भिरालो ठाउँमा बढी माटो ढुंगा थुपार्नु
- अति भिरालो जमिनमा खेती गर्नु

वास्तवमा व्यावहारिक रूपमा माथि उल्लिखित प्राकृतिक तथा मानवीय क्रियाकलापले धेरैजसो पहिरो निम्त्याउँछ। जमिनमुनिको भू-भागमा पानीको सतह बढेपछि त्यस सतहको ढुंगामाटोले एक अर्कोलाई समाउने शक्ति कम भई अस्थिर हुनाले पहिरोको रूपमा अचानक बग्ने, खस्ने तथा धस्सिने थाल्छ। यो प्रक्रिया जमिनको अवस्था हेरी कहिले धेरै छिटो त कहिले ढिलो किसिमले अलिअलि गरी जानसक्छ।

पहिरोका किसिम :

- पहाडको अग्लो ठाउँबाट ढुंगाबाट टुक्राटुक्राको रूपमा छुट्टि ई खसेर जाने पहिरो जसलाई फल पनि भनिन्छ । खालको पहिरो ढुंगा वा माटो मात्र नभई दुवै किसिमको मिश्रणबाट हुन्छ । यो सुख्खा तथा भित्तिलोदेखि अतिभिरालो पहाडी जमिनमा बढी जान्छ । ढुंगामाटोले जमिनको सतहलाई छोडी हुत्तिएर खस्ने हुनाले यसलाई फल भनिएको हो । ढुंगामात्र खस्ने प्रक्रियालाई रकफल, माटो, ढुंगा र पानी मिसिएर खस्ने प्रक्रियालाई डेब्रिजफल तथा माटोको ढिक्का मात्र खस्ने प्रक्रियालाई अर्थ फल भनिन्छ । यस किसिमको पहिरो उच्च पहाडी तथा मध्य पहाडी भागमा धेरै देख्न सकिन्छ ।
- जमिनको गहिरो भागदेखि धस्सिएर अलिअलि गरी जाने पहिरो जसलाई स्लाइडिङ भनिन्छ । यो पहिरो पानी ढुंगा, माटो तथा दुवै किसिमको मिश्रित जमिनबाट जानसक्छ । यो पहिरो भिरालोदेखि कम भिरालो भएको जमिन धस्सिएर गएको देख्न सकिन्छ । यस किसिमको पहिरोको आकार चम्चा तथा डाडुको किसिमको हुन्छ । यस्तो पहिरोमा पानी र माटोको मात्रा बढी हुन्छ । यस प्रकृतिको पहिरो नेपालको उच्च पहाडी भू-भागदेखि चुरियासम्म देख्न सकिन्छ । यो पहिरो अतिसूक्ष्म प्रकारले जमिनको भाग फाटी चिरा परेपछि बढ्दै तलतिर धस्सिन गई जमिनको पूरै ढिक्का जस्ताको तस्तै बग्न सक्छ ।
- ढुंगामाटो सहितको बढी मात्रामा पानी भएको जमिन बगेर जाने पहिरो । यो पहिरो अतिभिरालोदेखि कम भिरालो जमिनमा डेब्रिजको रूपमा बग्दछ । यो धेरै जसो चुरे क्षेत्रमा पंखाको रूपमा देखिन्छ ।
- मिश्रित जटिल पहिरो: माथि उल्लिखित पहिरोहरूको प्रकृति कहिलेकाहीं एउटै ठूलो पहिरोमा पनि पाउन सकिन्छ, जसलाई जटिल पहिरो भनिन्छ । यस किसिमको पहिरोबाट अत्यधिक क्षति हुन्छ ।

पहिरो सम्भावित क्षेत्रहरू :

- जमिनको सतहमा चिरा देखिनु ।
- जमिनमुनिका ढुंगाहरूको बनोट टुक्राटुक्रा हुनु ।
- ढुंगा अडिएको भिरालोपन तथा जमिनको सतहको भिरालोपन एकै दिशामा हुनु ।
- स्व विरुवाको भुकाव अनियमित हुनु अथवा विजुलीको खम्बा ढल्केको देखिनु ।
- जमिनमा उबडखावड पर्नु ।
- सानासाना अनियमित किसिमका गल्लीहरूको विकास हुनु ।
- जमिनबाट अनियमित तरिकाले पानी आउने अथवा पोखरीको रूपमा जम्मा हुनु । पानीको बहाव प्राकृतिक नहुनु । पानी उम्रने र जमिनभित्रनै सोसिने प्रक्रिया देखिनु ।
- यसरी विग्रिएको स्थानमा पानी नभएका ठूलठूला खाडल देखिनु अथवा भित्री सतहमा पानी बगेको आभास हुनु ।

- कमेरो माटो हुनु अथवा चिप्लो किसिमको कालीमाटी तल्लो सतहमा देखिनु । साथै त्यसमा पानीको मात्रा अधिक हुनु । यस किसिमको जमिनलाई पुरानो पहिरो अथवा पहिरो जानसक्ने जमिनको भनी पहिचान गर्न सकिन्छ ।
- समग्रमा भन्ने हो भने हामीले प्राविधिक अध्ययन र अनुसन्धानबाट बाढीपहिरो सम्भावित क्षेत्रको पहिचान गरी त्यसलाई नियन्त्रण गर्न सक्छौं । यसबाट हुने क्षति न्यूनीकरण पनि गर्न सक्छौं । तर, यससम्बन्धी काम गर्ने निकाय यहाँ छैन ।

भू-उपयोग नीति :

संसारमै थोरै उमेरको भूबनोटलाई लिएर बसेको पहाडी क्षेत्रमा बाढीपहिरोको सानो प्रभाव पनि बढी घातक देखिएकाले क्षति न्यूनीकरणका उपायसहित वैज्ञानिक भू-उपयोग नीति आवश्यक भएको महसूस सबै क्षेत्रले गरेका छन् ।

विज्ञहस्का अनुसार हाम्रा पहाड दुई करोड २० लाख वर्ष पुराना हुन् । यो समय भौगर्भिक दृष्टिकोणले अत्यन्त कम मानिन्छ । किनकि पृथ्वीको उत्पत्ति चार अरब ५० करोड वर्ष पहिले भएको हो । कम उमेरका कारण हाम्रो भू-बनोट अझै पनि कमलो छ जसले गर्दा आगामी दिनमा अझ बढी क्षति हुने सम्भावना छ ।

भू-उपयोग नीति तर्जुमा भएमा आगामी वर्षमा बाढीपहिरोबाट हुने क्षतिमा आधा कमी आउने अनुमान भू-गर्भविदहस्को छ । भू-गर्भविद विशालनाथ उप्रेती भू-उपयोग नीति हाम्रो जस्ता मुलुकका लागि एकदमै आवश्यक भएको बताउँछन् । उनले नीतिको अभावका कारण मुलुकले धेरै क्षति बेहार्नुपरको बताए ।

कस्तो भू-भाग कसरी केका लागि प्रयोग गर्नेबारे नीतिले प्रष्ट दिशा निर्देश गर्छ । कस्तो ठाउँमा बस्न हुन्छ, कस्तोमा हुँदैन भन्नेबारे जनतालाई सूचित गर्नका लागि पनि नीति त्यत्तिकै आवश्यक छ । कस्तो जमिनमा खेती गर्दा बाढीपहिरो जाँदैन र जान्छ भन्नेबारे पनि नीतिले निर्देश गरेको हुन्छ । अहिले सर्वसाधारणमा यसबारे कुनै ज्ञान छैन । पहाडी भू-भागका अधिकांश बासिन्दाको खेतीपाती र घर एकै ठाउँमा हुन्छ, जसले गर्दा वर्षेनी जोखिम बहन गरिरहेका छन् ।

जनतालाई जोखिमपूर्ण स्थानमा बस्न नदिनका लागि पनि यो नीति आवश्यक भएको हो । उप्रेतीले भिरालो पहाडको फेदमा बस्नु, खेतीपाती गर्नु र खोला बगरमा घर बनाउनु भनेको आत्महत्या गर्न जानुसरह हो भन्नुहुन्छ । यसलाई नियन्त्रण गर्न अब कानून नै बनाउनुपर्ने धारणा उहाँको छ ।

नीति तर्जुमापूर्व प्रत्येक जिल्ला, गाविस र वडा/ वडाको जोखिम मूल्याङ्कन नक्सा बनाउनु त्यत्तिकै आवश्यक छ । वास्तवमा भन्ने हो भने अहिले कुनै अधिराज्यका कुनै पनि भागका यी नक्सा छैन । यहाँसम्म की भौगोलिक अवस्था भल्किने प्रष्ट नक्सा समेत छैनन् । यस क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धानका लागि नक्सा र विगतका तथ्याङ्कको अभाव त्यत्तिकै छ । जोखिमसम्बन्धी नक्साको आधारमा भू-उपयोग नीति बनाउनुपर्छ । नीति तर्जुका लागि सबै जिल्लाका जोखिम क्षेत्रको सही पहिचान हुनुपर्छ । त्यस क्षेत्रको भौगर्भिक अवस्था, वर्षा, माटोको किसिम, भिरालो पन र भूकम्पको अध्ययन गरेपछि मात्र सुरक्षित तथा असुरक्षित क्षेत्रको पहिचान हुन्छ, र असुरक्षित स्थानमा मानवीय क्रियाकलापमा बन्देज लगाउनुपर्छ ।

भिरालो बस्ती पहिरोले एक्कासी नदीमा मिसियो

थाप्रा (रामेछाप)

दुईतिर पहिरो र बीचमा एउटा घर । घरभन्दा उत्तर र दक्षिण दुईतिर हुकौला धानका बिरुवा भएका ससाना गराहरू । करिब तीनसय मिटर लामो पहिरो गएर १९ घरलाई तत्काल नदीमा मिसाउँदा गाउँमाभएको त्यो घर भने नजोगिएको देख्दा कसको आँखा नरसाउला ? रामेछापको सीमावर्ती भिरालो यस गाउँमा भदौको पहिलो साता सबेरै गएको संहारकारी पहिरोले बगाएका घरहरूका बच्चा सकेनन् । घरमा रहेका सबै सदस्य पुरिएकाले भोलिपल्ट उद्धारकर्मी पुग्दा रूने परिवारजनमात्र होइन शव उठाउने समेत कोही देखिएन ।

पहिरोबीच एक्लैएको त्यो घरका पाँच जना सदस्य स्यात्स्याल्ली बगिरहेको गाउँबाट भागेर सुरक्षित ठाउँमा पुगेका थिए । तर, त्यस घरका मूलीका मातापिता बस्ने छिमेकी घर भने भाग्यमानी ठहरिए । वरिपरिका निकट छिमेकीहरू सबै तत्काल पहिरोमा विलाए ।

घटनाको भन्डै छत्तीस घन्टापछि यहाँ आइपुग्दा करिब १५ जनाको शव जमिनमाथि नै देखिन्थ्यो । तर, कसैले पनि ती शव उठाइरहेका थिएनन् । मृतक परिवारका सबै सदस्य बितेकाले छिमेकीहरू अलमल्ल परिरहेको देखिन्थे । पहिरोमाथिका शव निकाली जलाउने आफन्त समेत कोही नभएको छिमेकीहरूले बताए । ‘ अर्काको शव निकाली कसरी जलाउनु ?’

सोलुखोम्बुसँगको सीमा छुट्टाउने लिखु नदी पारि तीनवटा शव देखिए । त्यो हेर्दा पहिरोले केही समय नदी समेत थुनिएको अनुमान गर्न सकिन्थ्यो । माथिबाट आएको पहिरोले आफ्नो गाईगोठ भत्काउन थालेपछि शिवबहादुर बस्नेत भने भ्यालबाट हाम फालेर बच्चा सफल भएका थिए । पछि उनको घरगोठ सोत्तर भयो । पहिरोले बगाउन बाँकी रहेको घर परिवार आफ्नो घर क्षतिग्रस्त भएपछि उनीहरूलाई घरवारको समस्या भएको छ ।

पहिरोमा पर्ने अधिकांशको मृत्यु हुनुमा यहाँको भूगोललाई दोष दिन सकिन्छ । एउटै ढुंगा भरे पनि घर खस्ने खालको यो निकै भिरालो बस्ती देखिन्छ । तर, पहिरोबीच एकलै जोगिएको त्यो घरको भाग्य आफूभन्दा माथिको एउटा ढिस्कोमा अडिएको देखिन्थ्यो । किनभने पहिरो त्यही सानो ढिस्कोबाट दुईतिर बाँडिएको थियो । आसपासको भेगभन्दा यही भिरालो बस्तीमा पहिरो लाग्नुका कारण तत्काल ठम्याउन नसके पनि आवादीलाई दोष दिन सकिन्थ्यो । गाउँ माथिबाट भिरालो जमिन घस्सिदै पहिरो गएको बुझ्न सकिन्छ । तर, यो नयाँ बस्ती भने होइन । सामान्य खेतीपातीबाट जीविका चलाउने यहाँ विपन्न परिवारमाथि लागेको बज्रपात छिमेकी गाउँहरूलाई समेत तर्साउने खालको छ किनभने यस क्षेत्रमा लगभग यस्तै भिराला बस्तीहरू छन् ।

पहिरोमै विद्यावारिधि गरेका डा. विष्णुप्रसाद ज्ञवाली सही प्रक्रिया पूरा गरेर नीति कार्यान्वयन गर्ने हो बाढीपहिरोबाट हुने आधाभन्दा बढी क्षति कम गर्न सकिने बताउँछन् । नीति जोखिमरहित र जोखिमपूर्ण ठाउँको पहिचान र भू-उपयोगसम्बन्धी निर्देशिका तयार गर्न सहयोग पु- याउँछ ।

जलवायु परिवर्तन र असर :

अधिराज्यका पूर्वी, मध्य पहाड र तराई क्षेत्र अविरल वर्षाका कारण यस वर्ष क्षतविक्षत भए । सयौंको ज्यान गयो । सयौं हेक्टर कृषियोग्य जमिन नष्ट भयो । सयौंको संख्यामा गाईबस्तु मरे । त्रिभुवन राजपथ, पृथ्वी र महेन्द्र राजमार्ग अवरुद्ध भए । अन्य क्षेत्रका सडक पनि अवरुद्ध भए । पाँच विकास क्षेत्रमध्ये पूर्व, मध्य र पश्चिममा दैवी आपत्ति आइपः यो ।

तर, ठीक यसको विपरीत मध्य र सुदूरपश्चिमाञ्चलमा आंशिक रूपमा खडेरी भयो । बर्खे पानीका भरमा गरिने खेती ठप्प भए । साउनको दोस्रो सातासम्म पनि राम्ररी पानी परेन । भनिन्छ, पश्चिमका कतिपय जिल्लामा कुल भू-भागको २५ प्रतिशत खेती मात्र भएको छ । भइसकेको धान खेतीलाई पर्याप्त पानी भएन । रोपनका लागि तयार पारिएका धानका ब्याड खेतका आलीमा त्यत्तिकै सुके जसले गर्दा अधिल्ला वर्षको तुलनामा यस वर्ष कृषि उत्पादकत्व घटेको छ ।

एकातिर पानी बढी परेर विनास भयो भने अर्कोतिर पानी नपरेर विनास । काठमाडौंमा विगत तीन दशकयता सबैभन्दा बढी पानी पः यो । सुदूरपश्चिमको धनगढीमा ३४ वर्षयता जून महिनामा सबैभन्दा कम पानी पः यो । त्यसै पनि नेपालको मौसम अत्यन्त परिवर्तनशील मानिन्छ । ‘ यस पटक भने अलि बढी नै परिवर्तन भयो जसले चारैतिर विनास मात्र निम्त्यायो’ , मौसम तथा जलवायु विज्ञान विभागका उप-महानिर्देशक डा. मदनलाल श्रेष्ठ मनसुनको विश्लेषण गर्दै भन्छन् ।

अधिल्ला वर्षको तुलनामा यसपटकको मनसुन त्यसै त पाँच दिन ढिलो बंगाल खाडीबाट भारतको आसाम हुँदै पूर्वी र मध्य नेपाल भित्रिएको हो । जून १० तारिखमा आउनुपर्ने मनसुन १५ तारिखमा आयो । साधारणतया यो मनसुन सात दिनदेखि दश दिनभित्रमा मध्य र सुदूरपश्चिम छिरिसक्थ्यो । तर, यसपटक छिरेन । मुलकुमा दुई किसिमको मनसुन प्रणाली विकास भयो ।

बंगालको खाडीबाट नेपाल भित्रिएको मनसुन (पानीका कणयुक्त वायु) पश्चिम जान नसकेपछि त्यो सबै पूर्व र मध्यमाञ्चलमा नै वर्षियो । जून १५ मा भित्रिएको मनसुन साधारणतया २० तारिखसम्म पश्चिम जानुपर्ने हो तर नगएपछि २१ तारिखदेखि तीन दिन लगातार पूर्व र मध्यमाञ्चलमा नै वर्षियो । यही वर्षा हो जसले पहाड र तराई भेगलाई अति नराम्रोसँग प्रभाव पः यो । खोटाङ, मकवानपुर र चितवनलगायतका जिल्लामा ठूल-ठूला बाढीपहिरो गए । धेरै धनजनको क्षति भयो ।

अब कुरा आउँछ, मनसुन किन पश्चिम जान सकेन ? त्यति बेला पश्चिममा बेग्लै किसिमको मनसुन प्रणाली विकास भइदियो । त्यसै पनि नेपालमा दुई किसिमको मनसुन प्रणाली छ । जाडोयामको वर्षा पश्चिममा विकास भएको प्रणालीबाट हुन्छ भने हिउँदको वर्षा बंगालको खाडी हुँदै आसामबाट भित्रिएको मनसुन प्रणालीबाट हुन्छ । पश्चिमको मौसम प्रणाली हिउँदमा पनि सक्रिय भइदियो यो नै नेपालीका लागि दूर्भाग्यपूर्ण रह्यो । भनिन्छ, पश्चिमको वायुको प्रभावले पूर्वको मनसुन त्यता जान सकेन । सधैं जाडोयाममा पानीका कणयुक्त वायु पश्चिमबाट नेपाल भित्रिन्थ्यो । तर, यसपटक मनसुनरहित (पानीका कणरहित) वायु पश्चिमबाट चल थाल्यो । त्यसबाट वर्षा भयो न पूर्वको पानीका कणयुक्त वायुलाई भित्रिन दियो । यो प्रक्रिया साउनको दोस्रो सातासम्म पनि कायमै रह्यो । उल्टै पश्चिमी मनसुन प्रणाली र पूर्वबाट आएको प्रणाली एकआपसमा जुधेर मध्य क्षेत्रमा भीषण वर्षा भयो । त्यसबाट पनि व्यापक क्षति भयो । पश्चिमी

मनसुन प्रणाली धेरै दिनसम्म सक्रिय भइदियो । पूर्वको मनसुन जान सकेन जसले गर्दा पश्चिममा पर्याप्त पानी पर्न सकेन ।

सन् १९७९ मा पनि मध्य र सुदूरपश्चिमाञ्चलमा अहिलेको जस्तो मनसुन प्रणाली सक्रिय भएको भएको थियो । विभागबाट प्राप्त जून महिनाको मौसमी विवरण सरसरती हेर्ने यो भने दाङ र नेपालगन्जमा सरदरको हाराहारीमा पानी परेको छ भने अन्य जिल्लामा अत्यन्त कम परेको छ । जबकि पूर्व र मध्यमाञ्चलका अधिकांश जिल्लामा सरदरको दोब्बर मात्रामा पानी पर्न थियो ।

पश्चिमी मनसुन प्रणाली अहिले पनि किन सक्रिय भयो ? भन्ने जवाफ मौसम विज्ञान विभागले पनि दिन सकेन । यसतर्फ अनुसन्धान र विश्लेषण हुन सकेन । साधनस्रोतको अभावका कारण मनसुन प्रणालीको विस्तृत विश्लेषण र अनुसन्धान गर्न नसकिएको जानकारी विभागले दिएको छ । यसबारे समयमै अनुसन्धान गरेर निष्कर्ष निकाल्न सकेको भए त्यस क्षेत्रका बासिन्दालाई केही हदसम्म भए पनि राहत मिल्थ्यो । साथै बैकल्पिक खेती प्रणालीको विकास गर्न सहयोग पुग्थ्यो ।

विभागले जहिले पनि मनसुनी न्यून चापीय रेखा गतिविधिबाट मौसमसम्बन्धी भविष्यवाणी गर्दै आएको छ । उक्त रेखा जुन क्षेत्रमा पुग्छ, त्यहाँ बढी पानी पर्छ, भन्ने अनुमान विभागले गर्दै आएको छ ।

विश्वमै जलवायु परिवर्तनका संकेतहरू देखा परेका छन् । जलवायु परिवर्तन सूर्यबाट पृथ्वीमा आउने ऊर्जा र यसको फर्कने प्रक्रियामा हुने रोकबाटसँग सम्बन्धित छ । सौर्य ऊर्जाको रोकबाटमा हरितगृह ग्याँसको प्रमुख भूमिका हुन्छ । बढ्दो औद्योगीकरण र विकृत कृषि उपजबाट सिर्जित कार्बनडाइअक्साइड, मिथेन र नाइट्रस अक्साइडजस्ता हरितगृह ग्याँसका कारण वायुमण्डलीय तापमा वृद्धि हुन थालेको छ । जसले गर्दा सूर्यको ताप सजिलै पृथ्वीमा आउन सकेको छैन । यही कारणले दक्षिण एसियाली मुलुकको मनसुनमा विविधता देखापरेको हो ।

जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी विश्वका दुई सय वैज्ञानिकले सामूहिक रूपमा तयार गरेको एक प्रतिवेदन अनुसार दक्षिण एसियाली राष्ट्र को भूभाग तात्न आवश्यक सूर्यको प्रकाशको १० देखि १५ प्रतिशत प्रकाश अहिले भू-भागसम्म आइपुग्दैन । विकृत कृषि उपजका कारण वायुमण्डलमा खैरो बादल सिर्जना भएको छ, जसले प्रकाशलाई सजिलै पृथ्वीमा आउन दिएको छैन । सूर्यको तापको कमीले यस क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनमा विविधता देखिएको हो । ' भू-भाग तात्ने प्रक्रियामा १० प्रतिशतले कमी आएकोले मनसुनी प्रभावमा भिन्नता देखापरेको हो' , संयुक्त राष्ट्र संघ वातावरणीय कार्यक्रम (युनेप) को रिपोर्टमा उल्लेख छ ।

मौसम अनुमान :

बाढीपहिरोबाट सिर्जित क्षति न्यूनीकरण गर्ने उपाय हुँदाहुँदै पनि विगतलाई बिसिदिने परम्परा भने हामीमा कायमै छ । त्यो सरकारी होस् वा गैरसरकारी क्षेत्रमा । साथै सर्वसाधारणमा पनि । बाढीपहिरो न्यूनीकरणको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष मौसमसम्बन्धी अनुमान पनि हो । अनुमानको जिम्मेवारी जल तथा मौसम विज्ञान विभागले पाएको छ । यसको अनुमानलाई कसरी परिणाममुखी बनाउने भन्नेतर्फ कसैको ध्यान गएको छैन । वर्षायाम भयो भने मात्र यसप्रति सबैको चासो बढ्छ । विभागको अनुमान नमिल्दा पनि मुलुकले धेरै क्षति बेहोर्नु परेको छ । सरकार र सर्वसाधारणलाई यति बेला, यहाँ र यति मात्रामा, पानी पर्दैछ भनी सही जानकारी दिन सकिएको भए मात्र पनि क्षति न्यून हुन सक्थ्यो । मौसमसम्बन्धी अनुमानलाई तथ्यपरक कसरी

बनाउने भन्ने अहिलेको एउटा प्रमुख समस्या हो । सीमित साधनस्रोतबाट बढीभन्दा बढी सूचना संकलन गरिरहेको विभाग कहिल्यै जसको पात्र बनेन । आगामी वर्षमा पनि मौसमसम्बन्धी अनुमान सही हुने सम्भावना देखिँदैन । विभागले अहिलेकै संयन्त्रबाट अनुमान गुणस्तर बढाउन सक्ने अवस्था छैन । यस्तै हो भने मौसम परिवर्तनबाट हुने क्षति कम हुने त परै जाओस् अझ बढ्दै जान्छ । अहिले विभागमा पूर्वानुमान संयन्त्र र आर्थिकको स्रोत अभाव छ । सरकारले यसलाई प्राथमिकताको सूचीमा कहिल्यै पारेको छैन ।

विभागले अहिले अमेरिकी र जापानी भू-उपग्रहबाट मौसमसम्बन्धी तस्वीर लिने गरेको छ । अमेरिकिबाट दिनमा दुई पटक र जापानी भू-उपग्रहबाट एक/ एक घण्टामा लिने गरिन्छ । त्यसैले विभागले मौसमबारे प्रत्येक समयको जानकारी पाउन सकेको छैन । तर, मौसम अनुमानमा प्रत्येक सेकेन्डको त्यत्तिकै महत्व हुन्छ । जापानी भू-उपग्रहमा नेपाल एकदमै कुनामा पर्ने भएकाले पनि तस्वीर प्रष्ट हुँदैन । ती तस्वीर प्राप्त गर्ने केन्द्र पनि छैनन् । प्राप्त भइहालेका तस्वीर पनि प्राविधिकहरूले हेरेर हातले नै विश्लेषण गर्छन् । विकसित मुलुकमा यी तस्वीर सिधै कम्प्युटरमा जान्छन् र त्यसबाटै विश्लेषण हुन्छ । उक्त प्रविधिलाई ' डिजिटाइजर' भनिन्छ । यो प्रविधि विकसित मुलुकमा तीन दशकअघि नै भित्रिसकेको छ ।

छिमेकी मुलुक भारतले तस्वीर केन्द्र स्थापना गरिदिने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको विभागका महानिर्देशक आदर्शप्रसाद पोखरेल बताउँछन् । विभागमा आधुनिक मौसम तथ्याङ्क वितरण प्रणाली पनि छैन । कहाँ मौसमको प्रेसर बढी छ, कहाँ कम छ, भन्नेबारे हातैले चित्र कोर्न बाध्य छन् प्राविधिकहरू ।

बादलको गतिविधिबारे जानकारी लिने ' रेडार ' पनि विभागसँग छैन । पानीका कणयुक्त वायु कहाँ कति छन् भन्ने कुरा यसबाट थाहा हुन्छ । त्यो पनि अहिलेसम्म शून्य छ । यिनै प्रविधिको कमीले विभागले अहिलेसम्म पनि कृषि मौसम सेवा उपलब्ध गराउन सकेको छैन । जसले गर्दा मुलुकको कृषि अर्थतन्त्रमा समेत नकारात्मक असर परेको छ । कुन समयमा, कहाँ र कति पानी पर्छ, भन्ने जानकारी कृषकले समयमै पाएको भए उत्पादकत्वमा ह्रास आउँदैन थियो । अहिले पनि अधिराज्यका पूर्वी र मध्यपहाड तथा तराई क्षेत्रका कृषक अविरल वर्षाका कारण मारमा परेका छन् भने मध्य र सुदूरपश्चिममा पानी नपरेपछि चर्को खडेरी पर्ने लक्षण देखिएको छ । विभागसँग पर्याप्त आधुनिक संयन्त्र भइदिएको भए सही सूचना कृषकले पाउने थिए । त्यही अनुसार खेती हुने थियो ।

आफू बसेको ठाउँको मौसमसम्बन्धी जानकारी प्रत्येक नागरिकले बेलैमा पाएमा धनजनको क्षति कमी हुने थियो । उल्लिखित प्रविधिबाट अधिराज्यको कुन क्षेत्रमा ? कहिले ? कतिबेला ? कति ? पानी पर्दछ भन्ने जानकारी प्राप्त हुनसक्छ । त्यसबाट सर्वसाधारण बेलैमा सर्तक हुनसक्छन् । संयन्त्र विकास भएमा कहाँ कतिखेर कुन नदी/ खोलामा कत्रो बाढी आउँछ, भन्ने कुरा समेत पत्ता लगाउन सकिन्छ । ' आवश्यक संयन्त्र स्थापना गर्न सक्थौं भने हामीले बाढीपहिरोको पनि पूर्वानुमान गर्न सक्थौं' , महानिर्देशक पोखरेल भन्छन्, ' यसबाट सम्भावित क्षति कम हुन्छ ।'

संयन्त्र र स्रोतका लागि विभाग आफैले पहल गर्दा पनि सरकारले सहयोग गरेको छैन । जापान सरकारले पूर्वानुमानका संयन्त्र हामी दिन्छौं भन्दा पनि सरकारका अन्य निकायले मौसम पूर्वानुमानलाई प्राथमिकतामा पारिदिएका छैनन् । जापान सरकारले संयन्त्र विकाससम्बन्धी विषयमा विभागलाई पटक-पटक सरकारको प्राथमिक सूचीको चार/ पाँच स्थानमा राख्न आग्रह गरेको छ । सूचीमा राख्न सके मात्र पनि जापान त्यसमा सहयोग गर्न तत्पर देखिन्छ । तर, अर्थ मन्त्रालयले यस विषयलाई जहिले पनि १८/ १९ औं स्थानमा राखिदिने

गरेको छ। यसबाट मुलुकको अर्थतन्त्रमा प्रत्यक्ष फाइदा नपुग्ने कारण जनाउँदै अर्थ मन्त्रालयले यसलाई प्राथमिक सूचीमा नपारेको गुनासो विभागका कर्मचारीको छ। ' मौसमसम्बन्धी अनुमानबाट हुने अप्रत्यक्ष फाइदा विभागले देखेको छैन', पोखरेलको गुनासो छ। संयन्त्रको विकास भएमा परिणात्मक पूर्वानुमान आउन सक्ने उनी बताउँछन्। यातायात, कृषि र उद्योगबाट मुलुकले धेरै उपलब्धि हासिल गर्न सक्थ्यो। त्यसका लागि अहिले विभागलाई मध्यम खालको मौसम अनुमान प्रविधि विकास र सञ्चालनमा करिब ४० देखि ५० करोड रूपैयाँ आवश्यक छ।

त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थललाई २४ घण्टा मौसमसम्बन्धी जानकारी उपलब्ध गराउन बसेको विभाग अन्तर्गतको मौसम पूर्वानुमान शाखाको पीडा अर्कै छ। सेवा गरे वापतको पाउनुपर्ने शुल्क त परै जाओस् उल्टै त्यहाँ बसेको भाडा मागिएको छ, महिनाको ९० हजार। पहिले सेवा शुल्क दिने सहमति अहिलेसम्म कार्यान्वयनमा आएको छैन। प्राविधिकलाई अतिरिक्त समय शुल्क उपलब्ध गराउने सहमति पनि भएको थियो। त्यो पनि कार्यान्वयनमा छैन जबकि अन्तर्राष्ट्रिय हवाई उड्डयनसम्बन्धी नियमअनुसार राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय उडानलाई चाहिएको समयमा मौसमसम्बन्धी जानकारी अनिवार्य रूपमा उपलब्ध गराउनुपर्छ। त्योबिना कुनै पनि जहाज उड्दैनन्। अन्य निकायको तुलनामा कर्मचारी सुविधा पनि शून्य छ। बिहानै होस वा राती र नेपाल बन्द किन नहोस् त्यति बेला पनि हिंडेरै विमानस्थल पुग्छन् प्राविधिक। छुट्टीका दिन पनि काम गर्नुपर्छ।

विभागमा संयन्त्र, आर्थिक स्रोत र सुविधा त छँदै छैन, भएको वार्षिक बजेट पनि कटौती गर्दै लगिएको छ। गत वर्षको ८१ लाख १५ हजार रूपैयाँ पाएको विभागले यसपटक ४६ लाख ४० हजार रूपैयाँ मात्र पाएको छ। यसैबाट प्रशासनिकलगायतका सम्पूर्ण खर्च गर्नुपर्छ। ' संयन्त्र र स्रोत दिने होइन खाली तिमीहरूको अनुमान मिलेन मात्र भन्छन्', महानिर्देशक पोखरेलको गुनासो छ।

राजनीतिक कार्यकर्ता प्राविधिज्ञ बने :

अघिल्ला वर्षहरूमा जस्तै यसपटक पनि तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवा अधिराज्यका बाढीपहिरो प्रभावित विभिन्न क्षेत्रको स्थलगत अवलोकनमा गए। देउवा खोटाङको सिङ्गदेल्, रामेछाप र मकवानपुरका बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्रमा पुगी पीडित परिवार तथा व्यक्तिलाई सान्त्वना दिए। तर, उनले आफ्नो भ्रमण टोलीमा एक जना पनि बाढीपहिरो विशेषज्ञ लगेनन्। उनलाई कसैले त्यो सल्लाह पनि दिएनन्। त्यसैले भ्रमण टोलीमा आफ्ना कार्यकर्ताहरू लिएर गए प्रधानमन्त्रीले।

यसपटकको कुनै पनि बाढीपहिरो क्षेत्रको प्राविधिक अध्ययन भएको छैन। विज्ञहरू अधिराज्यका कुनै पनि बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्रमा पुग्न सकेनन्। ' यो हाम्रो विडम्बना हो, यस्तो बेला पनि प्राविधिकहरू स्थलगत अध्ययनमा जाँदैनन् र जान सक्दैनन्', डा. विष्णुप्रसाद ज्ञवाली भन्छन्, ' प्राविधिक पक्षको अध्ययन नितान्त आवश्यक छ।'

विकसित मुलुकमा भने बाढीपहिरो जानेबित्तिकै उद्धार टोली सँगसँगै प्राविधिक टोली पनि पुगेको हुन्छ। उद्धार टोलीले उद्धार कार्यलाई तीब्रता दिन्छ, भने प्राविधिक टोलीले प्रभावित क्षेत्रको प्राविधिक अध्ययन सुरु गर्छन्। तर, विडम्बना हाम्रो मुलुकमा प्रधानमन्त्रीसँग हेलिकप्टरमा उडेर राजनीतिक कार्यकर्ताहरू घटनास्थल पुग्छन् जसले कुनै अर्थ राख्दैन।

प्रभावित क्षेत्रको प्राविधिक अध्ययन भविष्यका लागि नितान्त आवश्यक मानिन्छ। पहिरो कसरी गयो ? किन गयो ? भन्ने कुराबारे विस्तृत अध्ययन गरेर त्यसबारे जनतालाई जानकारी दिनु नितान्त आवश्यक भएको डा. ज्ञवाली बताउँछन्। पहिरो एकपल्ट गएपछि तत्काल फेरि एकै ठाउँबाट अर्को पहिरो जाने सम्भावना हुन्छ। त्यो सम्भावना सर्वसाधारणले सजिलै पत्ता लगाउन सक्दैनन्। त्यसका लागि अध्ययन नितान्त आवश्यक छ। प्राविधिकले तत्काल स्थलगत अध्ययन गरे भने त्यो पत्ता लाग्न सक्छ र सम्भावित धनजनको क्षति कम हुन सक्छ। यसतर्फ अहिलेसम्म कसैले विचार पुः याएको छैन।

कुनै पनि बाढीपहिरोको प्राविधिक अध्ययन भएपछि त्यस ठाउँमा भविष्यमा बस्न हुने कि नहुने भन्ने कुरा पत्ता लाग्छ। जनतालाई त्यस ठाउँबाट अन्यत्र सार्न सकिन्छ, जसले गर्दा उनीहरूको ज्यान बच्न सक्छ। पहिरो गएको स्थान समतल हुने हुनाले त्यस ठाउँमा बस्ने प्रचलन बढी छ। सर्वसाधारण समतल भू-भागबाट आकर्षित भएर त्यहीं बस्छन्। किनकि समतल भू-भागमा घरजम गर्न सजिलो हुने हुनाले पनि जनता आकर्षित भएका हुन्। तर, भविष्यमा पुनः त्यही ठाउँमा पहिरो जाने सम्भावना बढी हुन्छ। हाम्रो मुलुकको सन्दर्भमा यस्ता घटना धेरै भएको प्राविधिकहरू बताउँछन्। यसबारे सर्वसाधारणलाई विस्तृत जानकारी दिन समेत प्राविधिक अध्ययन नितान्त आवश्यक मानिन्छ।

प्राविधिक अध्ययन प्रतिवेदन कार्यालयका दराज र = याकमा राख्नका लागि आवश्यक होइन। ती प्रतिवेदन विभिन्न सञ्चार माध्यमबाट सरल भाषामा जनता माझ ल्याइदिनुपर्छ। अनिमात्र यसबारे जनचेतना वृद्धि हुन्छ। आमनागरिकले बुझ्नु, कस्तो ठाउँमा बस्दा पहिरो जाँदो रहेछ, कस्तोमा रहेनछ, भन्ने कुरा। बाढी प्रभावित क्षेत्रको अध्ययन पनि न्यून छ।

बाढीको प्राविधिक अध्ययनको त्यत्तिकै अभाव छ। गरिबीको रेखामुनीका जनता जो गुणस्तरीय भू-भागबाट सधैं बन्चित हुने गर्छन्। बाढीबाट पनि यस्तै गरिब, पिछडिएका र दलित समुदाय बढी प्रभावित भएका छन्। अर्कोतिर हेर्ने हो भने नेपाली समाज प्रायः नदी र खोला किनारमा घर बनाएर बस्ने गर्छन्। किनकि बस्तुभाउ र खेतीपातीका लागि पानी सुलभ ढंगबाट प्राप्त हुन्छ। त्यसैले पनि उनीहरू बढी यस्ता ठाउँमा बस्न रुचाउँछन्। तर, विडम्बना वर्षेनी आउने बाढीले अलिअलि भएको सम्पत्ति र ज्यानसमेत लगीदिन्छ। ऊर्वरायुक्त कृषि भूमि र घरघडेरी समेत बगाइदिन्छ। तर, अधिराज्यका कुन खोला, कुन नदी वर्षायाममा बढी खतरनाक सावित हुन्छन् वा पानीको बहाव कस्तो किसिमको हुन्छ, भन्ने अध्ययन पनि भएको छैन। वर्षायाममा बग्ने पानीको मात्रा र शक्तिको अध्ययन कसले गर्ने ? त्यसैले बाढीबाट हुनसक्ने दुर्घटना स्थलको पहिचानका लागि पनि प्राविधिक नितान्त आवश्यक देखिन्छ। अध्ययनपछि निस्कने परिमाणबारे सर्वसाधारणलाई समयमै जानकारी दिई उनीहरूलाई सम्भावित दुर्घटनास्थलबाट सुरक्षित स्थानमा सार्नुपर्छ। यसतर्फ अहिलेसम्म कुनै पहल भएको छैन।

बन्दुक चलाउने हात उद्धारमा :

मुलुकमा शान्ति स्थापनाका लागि लड्ने तिनै प्रहरी र सैनिक हुन्। बाढीपहिरो गएपछि उद्धार र राहत वितरण कार्यमा जुट्ने पनि तिनै सुरक्षाकर्मी हुन्। सुरक्षाकर्मीमा पनि विशेषगरी जनपथ र शसस्त्र प्रहरी तथा सैनिक छन्। वास्तवमा भन्ने हो भने उद्धार, राहत वितरण कार्य र शान्तिसुरक्षा स्थापना बेग्लाबेग्लै विषय हुन्। तर, यी बेग्लाबेग्लै काम मुलुकको राष्ट्रियता र शान्तिसुरक्षाको जिम्मा लिएको निकायले कसरी गर्न

सकछ ? काम विशेष हेने हो भने दैवीप्रकोप उद्धार तथा राहतमा बेग्लै काम गर्नुपर्छ । शान्तिसुरक्षा र राष्ट्रियताको संरक्षणका लागि सुरक्षाकर्मीले बन्दुक र मेसिनगन चलाउनुपर्छ । सुरक्षाकर्मीलाई त्यस्तै किसिमको तालिम दिइएको हुन्छ ।

तर, ती सुरक्षाकर्मीलाई दैवीप्रकोपका हुने क्षति न्यूनीकरण गर्नेबारे कुनै तालिम दिइएको छैन । जसलाई बन्दुक र मेसिनगन चलाउन सिकाइएको तिनीहरूले नै उद्धार र राहत वितरण कार्य गर्दै आएका छन् । जसले गर्दा ती काम त्यति उपलब्धिमूलक भएका छैनन् । त्यसैले भनिन्छ, ' दैवीप्रकोपबाट हुने क्षति न्यूनीकरणका लागि छुट्टै तालिमप्राप्त सुरक्षा निकाय गठन गर्नुपर्छ ।' उक्त निकायलाई नियमित उद्धार र राहत वितरणसम्बन्धी तालिम दिइनुपर्छ । आवश्यक साधनस्रोत व्यवस्था मिलाइदिनुपर्छ । यसका लागि सरकारले पनि आफ्नो नवौं योजनामा प्रष्ट रूपमा भनेको छ, ' जिल्ला स्तरमा स्थायी टोलीको गठन, तालिम प्राप्त उद्धारकर्ताहरूको व्यवस्था गरिनेछ ।' तर अहिलेसम्म दुवै काम भएको छैन ।

अब के गर्ने ?

प्रकोप व्यवस्थापनभित्रका आवश्यकतामा तत्काल उद्धार र राहत मात्र होइन पूर्वतयारीको प्रसंग पनि त्यत्तिकै सान्दर्भिक हुन आउँछ । अहिलेको बाढीपहिरोको सन्दर्भमा विद्यमान स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गरी प्रकोप व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित निकायको नीति निर्माण तहदेखि जिल्ला स्तरसम्मका विषयगत निकायबीच दीर्घकालीन रूपमा पुनः स्थापना तथा पुनः निर्माणका लागि समन्वय गर्नुपर्ने अवस्था छ । प्रकोपका घटना रोक्न नसकिए पनि पूर्वतयारीमा बस्न सकिएमा यसबाट हुने क्षति कम गर्न सकिन्छ ।

बाढीपहिरोबाट हुने जनधनको क्षति कम गर्न सबैभन्दा पहिले जनचेतनामूलक कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । बाढीपहिरो के हो ? कसरी, कस्तो ठाउँमा आउँछ ? भन्नेबारे जनतालाई सुसूचित गर्नु राज्यको दायित्व हो । यो काम भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग, जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग तथा खानी तथा भूगर्भ विभागले विभिन्न मातहतका कार्यालय वा अन्य निकायमार्फत गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाको भूमिका पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । राहत तथा उद्धारकार्यमा संलग्न विभिन्न राष्ट्रिय तथा गैरसरकारी संघ-संस्थाबीचको समन्वय पनि सान्दर्भिक हुन आउँछ, ता कि काममा दोहोरौपन नआओस् । यी संघ-संस्थाहरूले आफ्नो कार्यक्षेत्रका लागि सजिलो ठाउँलाई मात्र रोज्नु हुँदैन ।

सरकारी पक्षबाट अपेक्षा गरिएको आवश्यकता भनेको भू-उपयोग नीतिको तर्जुमा र प्रभावकारी कार्यान्वयन हो । खोजीमपूर्ण स्थानमा सर्वसाधारणलाई बस्न नदिनका लागि नीति आवश्यक छ । कस्तो भू-भाग कसरी केका लागि प्रयोग गर्नेबारे नीतिले दिशा निर्देश गर्छ । कस्तो ठाउँमा बस्न हुन्छ, कस्तोमा हुँदैन कस्तोमा खेती गर्दा पहिरो जाँदैछ कस्तोमा जान्छ, भन्नेबारे जनतालाई सूचित गर्नका लागि पनि नीति आवश्यक छ । तर, नीति बनाउनुपूर्व प्रत्येक जिल्लाको गाविस र वडा/ वडाको जोखिम मूल्याङ्कनसम्बन्धी नक्शा तयार गर्नुपर्छ । त्यसको आधारमा नीति तर्जुमा गर्नुपर्छ ।

आपतकालीन उद्धारका लागि वर्षायाम सुरु हुनुपूर्व नै बाढीपहिरो सम्भावित जिल्लामा राहत सामग्री भण्डारण गर्नुपर्छ । उद्धार टोलीलाई तालिम र साधन सम्पन्न बनाइनुपर्छ । यी काम भएपछि मात्र बाढीपहिरोबाट हुने क्षतिमा कमी आउन सकछ । साथै बाढीपहिरो नियन्त्रणका लागि उपयुक्त प्रविधिको छनोट गरिनुपर्ने देखिन्छ ।

एक पटक बाढीपहिरो गएको स्थानको प्राविधिकहस्तामार्फत अध्ययन गराई उक्त प्रतिवेदनबारे सर्वसाधारणलाई जानकारी दिने प्रक्रियाको थालनी हुनुपर्छ र विभिन्न सञ्चार माध्यममार्फत यस्ता कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिनुपर्छ। साथै दैवीप्रकोपका सम्भावित क्षेत्रमा पूर्वसूचना प्रणालीको व्यवस्था गरिदिनुपर्छ। वन जंगल संरक्षण र वृक्षारोपणमा पनि त्यत्तिकै जोड दिनुपर्ने देखिन्छ।

दैवी प्रकोप उद्धार ऐन-२०३९ मा उल्लिखित दैवी प्रकोप उद्धार कार्यसम्बन्धी व्यवस्था पूर्ण रूपले कार्यान्वयन भएका छैनन्। ती कार्य कार्यान्वयनका लागि गठित समितिहरूले आ-आफ्ना कामकर्तव्य जिम्मेवारीपूर्वक निर्वाह गर्न सकेका छैनन्। समितिमा रहेका सरकारका विभिन्न निकायबीच समन्वय र बैठक हुनु जरुरी छ। वर्षायाम सुरु हुनुपूर्व नै यी समितिले पूर्वतयारी गर्नुपर्छ। समिति ऐनले व्यवस्था गरेका काम कर्तव्यप्रति सधैं जिम्मेवार हुनु पनि त्यत्तिकै जरुरी देखिन्छ।

भौगोलिक विकटता र कमजोर भौगर्भिक बनावट भएको हाम्रो जस्तो मुलुकका लागि जोखिम वा सम्भावित बाढीपहिरोका क्षेत्रको पहिचान गर्नुपर्ने त्यत्तिकै आवश्यक छ। यस्ता ठाउँको पहिचानका लागि जोखिम नक्षांकीरण गर्ने व्यवस्था पनि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन राख्नुपर्ने देखिन्छ। जनताले चुनेर पठाएका जनप्रतिनिधिहरूको संस्था सांसदको भूमिका दैवी प्रकोप व्यवस्थापनमा प्रभावकारी हुनुपर्छ। सांसदका दुवै सदन प्रतिनिधि र राष्ट्रिय सभा सुरु भइरहेको बेला मात्र संसदहरूको आवाज सुनिने गरिन्छ। तर, उद्धार, राहत तथा पुनर्बासमा सरकारले के-के गरिरहेको छ भन्नेबारे पच्छ्राउने परिपाटी बस्न सकेको छैन। यस्तो परिपाटी बसाल्नुपर्ने देखिन्छ। प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रिय सभाभित्रका समितिहरूको प्रभावकारी भूमिका देखिदैन। बाढीपहिरो प्रभावित क्षेत्रमा जाने, प्रतिवेदन तयार गर्ने र सरकारलाई दीर्घकालीन व्यवस्थापनमा दवाव दिन सक्छन् यी समितिले छ। यसमा पनि चुकेका छन् समितिहरू। यस्ता प्रकोप व्यवस्थापनमा संसदहरू त्यत्तिकै चनाखो हुनुपर्ने देखिन्छ।

दैवी प्रकोप (उद्धार)- २०३९ ले बाढीपहिरो, भूकम्प, आगलागी, आँधीबेहरी, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, अनिकाल, महामारी, औद्योगिक दुर्घटना, विस्फोटक वा विषाक्त पदार्थद्वारा हुने दुर्घटना तथा यस्तै अन्य कुनै प्रकारको प्राकृतिक प्रकोपलाई दैवी प्रकोप भनी स्पष्ट परिभाषा गरेको छ। यस्ता प्रकोप व्यवस्थापनका लागि प्राविधिक ज्ञान र प्राविधिज्ञहरूको आवश्यकता पर्दछ। प्रकोप भन्ने वित्तिकै निन्तात प्राविधिक विषय भन्ने बुझिन्छ। तर, ऐन कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी पाएको ' लागू औषध नियन्त्रण तथा दैवीप्रकोप व्यवस्थापन विभाग' लाई गृह मन्त्रालय अन्तर्गत राखिएको छ जबकि गृह मन्त्रालय केन्द्रीय प्रशासनिक निकाय मानिन्छ। त्यसैले पनि प्रकोप व्यवस्थापनमा विभागको प्रभावकारिता देखिएको छैन। सरकारले तत्काल विभागलाई प्राविधिक मन्त्रालय अथवा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय अन्तर्गत राख्ने भने यसको प्रभावकारिता बढी देखिन सक्छ। ऐनले व्याख्या गरेका हरेक किसिमका प्रकोप व्यवस्थापनका लागि विभागमा अन्तर्गत पनि छुट्टै छुट्टै शाखा स्थापना गर्नुपर्छ। सबै किसिमका प्रकोप व्यवस्थापनमा ती शाखाले वर्षभरि काम गरे भने प्रकोप व्यवस्थापनका तीन चरण उद्धार, राहत र पुनर्बास प्रभावकारी हुनसक्छन्। त्यसैले तत्काल विभागलाई गृह मन्त्रालयबाट अलग गर्नुपर्ने देखिन्छ। बाढीपहिरोबाट विगतका भएका क्षति हेर्ने हो भने यसले भविष्यमा विकराल रूप लिन सक्ने देखिन्छ। बाढीपहिरोबाट सिर्जित समस्या समाधानका लागि मात्र छुट्टै निकाय हुनुपर्ने देखिन्छ।

तत्काल चालुपर्ने कदमहरूः

- सबैभन्दा पहिले बाढीपहिरो व्यवस्थापनका लागि मात्र छुट्टै निकाय स्थापना गर्नुपर्ने,
- विद्यमान ऐनकानुनमा भएका व्यवस्था र योजनामा उल्लिखित कार्यक्रमहरू तत्काल लागू गर्नुपर्ने,
- बाढीपहिरो क्षति न्यूनीकरणका प्रभावकारी नीतिनियम तर्जुमा गर्नुपर्ने,
- पूर्वतयारी र पुनर्स्थापनतर्फ दीर्घकालीन योजना निर्माण तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन,
- राहत, उद्धार र पुनर्स्थापनका लागि भौतिक तथा आर्थिक स्रोतको पहिचान हुनुपर्ने,
- भू-उपयोग नीतिको तत्काल आवश्यकता,
- बाढीपहिरोका सम्भावित स्थानसम्बन्धी जोखिम नक्शाकीकरणको सुरुवात हुनुपर्ने,
- यससम्बन्धी सरोकार राख्ने स्वयं सरकारी पक्ष तथा सरकारी एवं गैरसरकारी निकायबीच आपसी समन्वय हुनुपर्ने,
- बाढीपहिरो सम्भावित क्षेत्रमा बसोबास गरेका जनतालाई समयमै सचेत पार्न पूर्वसूचना प्रविधिको विकास गर्नुपर्ने ,
- मौसम तथा जलवायु विज्ञान विभागलाई अत्याधुनिक प्रविधि सम्पन्न बनाइनुपर्ने ,
- जनचेतनामूलक कार्यक्रममा जोड दिनुपर्ने,
- पीडित पक्षलाई आयआर्जनमूलक कार्यक्रममा तत्काल सहभागी गराउनुपर्ने,
- यस क्षेत्रमा भएका कार्यक्रमको प्रभावकारी मूल्यांकन तथा अनुगमनको व्यवस्था गरिनुपर्ने र संलग्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय पारदर्शी हुनुपर्ने,
- स्थानीय निकायबाट दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन-२०३९ अनुसार सरकारले दिएको निर्देशन तथा आदेशको पालना हुनुपर्ने,
- स्थानीय निकाय स्वायत्त शासन नियमावलीमा जोखिम क्षेत्रको पहिचान र नक्शाकीकरणको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- कानुन निर्माण र पीडित सर्वसाधारणको समस्या समाधानमा सांसदहरूको प्रभावकारी भूमिका हुनुपर्ने

सन्दर्भ सामग्री :

- जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागद्वारा प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनहरू।
- दैवी प्रकोप न्यूनीकरण सहयोग कार्यक्रमका बुलेटिनहरू
- भू- तथा जलाधार संरक्षण विभागद्वारा प्रकाशित बुलेटिन।
- वातावरणीय स्थिति प्रतिवेदन, २०५७।
- A Technical Guideline on Landslide Mitigation Work, 1999.
- Disaster Review, 1997 by Disaster Prevention Technical Centre (DPTC) and
- Japan International Cooperation Agency (JICA).
- जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण प्रारम्भिक निर्देशिका।
- आठौं, नवौं र दसौं पञ्चवर्षीय योजना।
- वातावरण संरक्षण तथा दिगो विकास, २०५८।
- कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयद्वारा प्रकाशित बाढीपहिरोसम्बन्धी प्रतिवेदन, २०५९।
- Report of the National Workshop on Land Degradation, Drought and Sustainable Land Management, 2001.
- बाढीपहिरो क्षतिबारे सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रतिवेदनहरू।
- बाढीपहिरोसम्बन्धी श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषद्वारा प्रकाशित प्रतिवेदन।
- दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन-२०३९
- आवास ऐन-२०४४
- भवन आचार संहिता-२०५०
- बाढीप्रकोप न्यूनीकरण कार्ययोजना
- स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली-२०५६ तथा स्थानीय निकाय (आर्थिक प्रशासन) नियमावली-२०५६
- कान्तिपुर दैनिकमा असारदेखि भदौसम्म प्रकाशित विभिन्न लेख-रचना तथा समाचारहरू, २०५९।
- मिडियाको अन्तर्वस्तु, विविध विश्लेषण, २०५९।